

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg

van Rens, H.A.J.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Rens, H. A. J. (2013). *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 3

Eerste fase van de deportaties 1942

Nu is alles voorbij en ga naar een onbekende wereld waar ik niets meer van jullie zal horen. Nogmaals jongens houd moed. Papa is gezond en sterk hij zal alles trotseren en eenmaal zal hij terugkomen naar jullie om jullie weer groot te brengen.¹

De Holocaust

'[...] naar een onbekende wereld'. Dat schreef Leo Salomon op 3 mei 1943 vanuit Westerbork aan zijn twee zoontjes in Maastricht. Een dag later zat hij in de goederentrein naar Sobibor. De brief geeft uiting aan zowel de wanhoop van de schrijver, als zijn hoop op een uiteindelijk goede afloop. Dat was kenmerkend.

In de twee volgende hoofdstukken zal ik beschrijven hoe meer dan zeventienhonderd joden werden weggevoerd uit Limburg, meestal hun dood tegemoet. Zeventienhonderd moorden op joodse Limburgers, een klein stukje van de grote Holocaust. De moordenaars hadden het niet alleen gemunt op het half miljoen joden in het getto van Warschau; zij zochten ook die ene man in Klimmen. Zij wilden allen doden die als jood waren geboren, van Rusland tot Italië, van Noorwegen tot Kreta. Het Limburgse heuvelland en de oevers van de Maas werden niet overgeslagen.

Een klein stukje van de grote Holocaust. Over die Holocaust (of beter *Shoah*) bestaan twee grote misverstanden. Het eerste is dat de moord op de joden al vele jaren door Hitler en zijn trawanten was gepland. De tweede misvatting is dat de bureaucratische, door ambtenaren georganiseerde, steriele, geheime, soms hardhandige, maar niet gewelddadige wegvoering van joden naar de gaskamers van Auschwitz, zoals die in Nederland plaatsvond, model stond voor de hele Holocaust.

Om te beginnen met de laatste misvatting: in Auschwitz werd ruim een miljoen joden vermoord. Zij waren afkomstig van alle landen van Europa, maar vooral van landen uit Zuid- en West-Europa en uit Hongarije. Het vergassen met *Zyklon B*, waterstofcyanide, begon in Auschwitz in juni 1942. Het hoogtepunt van de productie van de dood, tevens het toppunt van efficiëntie, werd pas bereikt in 1944. Van maart tot juni werden toen honderdduizenden Hongaarse joden aangevoerd en voor het merendeel vergast. Uit Auschwitz zijn een aantal overlevenden thuisgekomen. Zij vertelden over hun gruwelijke ervaringen in dit kamp, dat na de bevrijding nog grotendeels intact was, terwijl de meeste andere vernietigingskampen waren verwoest en onzichtbaar gemaakt. Auschwitz heeft dan ook internationaal het beeld van de Holocaust bepaald.²

Toen in Auschwitz de eerste gaskamer in gebruik werd genomen, waren in Polen al honderdduizenden omgekomen van honger en ziekte in smerige, overbevolkte getto's. In Belzec (vanaf 16 maart 1942), Sobibor (vanaf mei) en Treblinka (vanaf 23 juni) werden in zeer hoog tempo 1,4 miljoen joden vergast, merendeels afkomstig uit de getto's van het Gouvernement-Generaal, de rompstaat Polen, die was overgebleven nadat zowel Duitsland als de Sovjet-Unie in 1939 grote delen van het land hadden geannexeerd.³ Bij deze *Operation Reinhard* bestond geen uitgebreide administratie, geen lijsten en vrijstellingen, geen betrekkelijk geweldloze en gecamoufleerde wegvoering. Hier heersten de knuppel, de zweep en het geweer. Hier zaten mensen zonder eten en drinken dagenlang op een plein of in een snikhete trein te wachten tot ze aan de beurt waren om binnengedreven te worden in een gaskamer, waar ze langzaam werden verstikt met koolmonoxide.⁴ Boven de deur van de gaskamer van Treblinka konden ze misschien nog vers 20 uit Psalm 118 lezen.

¹ Brief in bezit Dhr. A. Drielsma, Maastricht.

² Zie onder meer: Dieter Pohl, *Holocaust. Massale moord op Europese joden* (Zutphen 2001) 135-148.

³ Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden deel 3*, 1522.

⁴ Koolmonoxide is hetzelfde als 'kolendamp'.

In Hebreeuwse letters stond er: 'Dit is de poort naar de Eeuwige. Rechtvaardigen mogen hier binnengaan.'⁵

Ook dat was niet de bodem van de hel. Toen *Operation Reinhard* begon, was in de landen, die voor langere of kortere tijd hadden behoord tot de Sovjet-Unie, al meer dan een half jaar de *Holocaust by bullets* bezig. Hier waren geen gaskamers. De daders stonden hier letterlijk tot hun enkels in het bloed, hun uniformen besmeurd met hersenweefsel en menselijk vet. In Letland, Litouwen, Wit-Rusland, Oekraïne, Moldavië en Oost-Polen werden vanaf eind juni 1941, tijdens de inval van Duitse en Roemeense legers in de Sovjet-Unie, tussen de één en anderhalf miljoen joden met kogels afgemaakt bij ravijnen en aan de rand van kuilen die ze eerst zelf hadden moeten graven. Anderen kwamen om in synagogen waarin ze waren opgesloten en die vervolgens in brand werden gestoken.⁶

Er is nog een andere misvatting over de Holocaust. Veel mensen en ook veel historici, hebben lang gedacht en geschreven, dat Hitler al vanaf de jaren twintig het plan had om alle joden te vermoorden, zodra hij daartoe de gelegenheid zou hebben. Bepaalde uitspraken en passages uit zijn boek *Mein Kampf* geven ook aanleiding tot deze opvatting. Op 30 januari 1939 schreeuwde hij in de Rijksdag:

*Ich will heute wieder ein Prophet sein. Wenn es dem internationalen Finanzjudentum [...] gelingen sollte die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht die Bolschewisierung der Erde, und damit der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa.*⁷

Dat laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Intensief historisch onderzoek heeft echter duidelijk gemaakt dat Hitler in die dagen bij 'Vernichtung der jüdischen Rasse' niet dacht aan de totale fysieke uitroeiing van de joden. Hij wilde het 'arische' ras 'redden' door het te 'bevrijden' van de invloed van de joden. Hij wenste de joden te verdrijven uit Duitsland en later uit heel Europa. De veel gebruikte woorden *Endlösung* (definitieve oplossing) van het 'joodse probleem' en *Vernichtung* (vernietiging) van de joden, waren metaforen. Pas in een later stadium ontwikkelde Hitlers wens zich geleidelijk tot het besluit om alle joden te vermoorden. De weg naar Auschwitz was een kronkelige weg⁸ met omwegen en met veel lokale verschillen. De Holocaust in de zin zoals wij hem nu kennen, was de wrange vrucht van een hele serie historische feiten.

De vorm waarin de nazi-kopstukken zich de 'definitieve oplossing van het joodse probleem' voorstelden, veranderde meerdere keren. Gedwongen emigratie bleek onmogelijk door de weigering van andere landen om joden binnen te laten en door het uitbreken van de oorlog. De snelle verovering van Polen bood nieuwe kansen: joden konden worden verdreven naar een joods reservaat in het oosten van Polen, in de buurt van Lublin. Ook deze 'oplossing' bleek niet te realiseren. De Gouverneur van Polen, Dr. Hans Frank, verzette zich heftig tegen de bestemming van zijn territorium als afvalbak voor het Europese jodendom. Door de oorlog met Frankrijk bestond tussen mei en december 1940 de hoop dat de joden per schip konden worden afgevoerd naar het Afrikaanse eiland Madagaskar, een Franse kolonie. Daar, in dat harde klimaat, zouden ze voor het merendeel sterven van honger en aan tropische ziekten. Maar ook dit plan werd verijdeld: de Engelsen vochten door en bleven de zeeën beheersen. Transport over zee van miljoenen joden bleek onmogelijk. Toen begon op 21 juni 1941 de oorlog met het onmetelijke Rusland. De nazi's zagen weer nieuwe mogelijkheden: joden konden worden gedumpt ergens aan deze of gene zijde van de

⁵ Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden*, 1980. Hetzelfde bijbelvers sierde ook de deurpost van de kleine synagoge in Beek en staat nu ook op het joodse monument in die plaats.

⁶ De aantallen slachtoffers die werden vermoord door executies zijn moeilijk te schatten. Hilberg komt tot een schatting van 700.000 in Oost-Polen en 700.000 voor de gebieden die behoorden bij de Sovjet-Unie vóór 1940. Zie: Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden deel 3*, 1514-1517.

⁷ Max Domarus, red., *Hitler, Reden und Proklamationen 1932-1945 band 2* (Würzburg 1962) 1958.

⁸ De term 'the twisted road to Auschwitz' is afkomstig van de historicus Karl A. Schleunes (1970).

Oeral. Ook hier zou de harde natuur zijn werk doen. Het leek een aantrekkelijk plan. In Polen begon men de joden reeds te verzamelen in getto's die waren gelegen aan een spoorweg, in afwachting van hun vertrek naar het verre en barre Oosten. Maar ook dit plan werd verhinderd door de loop van de gebeurtenissen. De Russen boden hardnekkig weerstand. De verwachte snelle overwinning door de Duitse legers kwam nooit tot stand: de Oeral werd nooit bereikt. Hans Frank bleef opgescheept met miljoenen joden. Ondertussen werden, door gewenning aan de gewelddadigheden van de oorlog en door moorddadige initiatieven van lokale machthebbers, de geesten rijp voor een georganiseerde massamoord. In het euthanasieprogramma in 1940-1941 had men ervaring opgedaan met het doden van tienduizenden gehandicapten door middel van gifgas. In de oorlog met Polen in 1939 hadden Duitsers zich schuldig gemaakt aan grootschalige massamoord op tegenstanders en joden. Tijdens de oorlog met Rusland in 1941 hadden de *Einsatzgruppen* hun mandaat, het doden van politieke tegenstanders, 'commissarissen' van de Communistische partij en partizanen, breed geïnterpreteerd: zij waren overgegaan tot massamoord op joden, eerst alleen op mannen, maar al gauw ook op vrouwen en kinderen. In september 1941 werden de eerste massamoorden gepleegd op groepen Duitse joden, die naar Riga en Kaunas waren gedeporteerd. Lokale leiders namen het initiatief om 'hun' gebied van joden te zuiveren: de Roemenen deden dat in Bessarabië (Moldavië); de Kroatische *Ustasha*-beweging vermoordde joden, zigeuners en Serviërs; de *SS* maakte Pools Galicië jodenvrij en de *Wehrmacht* vermoordde de joodse mannen in Servië als represaillemaatregel voor aanslagen op Duitsers. Het uitbreken van de oorlog met de Verenigde Staten op 8 december 1941 maakte de joden waardeloos als 'gijzelaars' en bovendien was aan de voorwaarden van Hitlers profetie voldaan. Het was het internationale *Finanzjudentum* nu immers inderdaad gelukt de wereld opnieuw in een wereldoorlog te storten. In de loop van 1941 besloot Hitler dat alle joden nog tijdens de huidige oorlog moesten worden vermoord. In december was het besluit definitief, getuige een notitie in de agenda van Himmler: '*Wolfschanze, 18-XII-41, 16 U. Führer Judenfrage. Wie Partisanen auszurotten.*' Partizanen, dat was algemeen bekend, moesten sterven. Peter Longerich veronderstelt een gefaseerde '*anti-Jewish policy*', een gecompliceerd proces waarin een irrationele ideologie geleidelijk komt tot een zeer rationele uitvoering.⁹ Christopher Browning is van oordeel dat in oktober 1941 overeenstemming was tussen Hitler en Himmler dat alle joden moesten worden gedood. De beslissing van Hitler was niet de uitvoering van een lang bestaand plan om zulks te doen, maar hij gaf later wel het bevel tot de massamoord in een serie in de loop van 1941 genomen beslissingen.¹⁰

Om de wens van de *Führer* te vervullen werd op 20 januari 1942 *im Haus am Wannsee* bij Berlijn een conferentie gehouden onder voorzitterschap van Reinhard Heydrich; ambtelijk secretaris was Adolf Eichmann. De beruchte Wannsee-conferentie was niet, zoals vaak wordt gesteld, de gelegenheid waarbij tot de totale vernietiging van het joodse volk werd *besloten*; het was een overleg waar de logistiek ervan werd geregeld. Bevoegdheden van verschillende instanties werden afgebakend, de coördinerende en organiserende rol van de *SS* bij het proces werd bevestigd. Er werd een schatting gemaakt van de omvang van het karwei: elf miljoen joden moesten op termijn worden gedood. Er werd nauwkeurig gedefinieerd wie jood was. Er werden regels geformuleerd betreffende christelijke joden en gemengd gehuwden. Er werd een besluit genomen tot de oprichting van een *Altersghetto* bij Theresiënstadt, vooral bedoeld om de wereld te misleiden. Eichmann en zijn staf moesten het proces nader uitwerken. Er werd gekozen voor vergassing in het al bestaande concentratiekamp Auschwitz.¹¹

Eichmann hield besprekingen met vertegenwoordigers uit diverse landen om de afspraken die in Berlijn waren gemaakt, te implementeren. Voor de drie West-Europese landen Frankrijk, Nederland

⁹ Peter Longerich, *Policy of Destruction: Nazi anti-Jewish Policy and the Genesis of the 'Final Solution'* (Washington 2001) 1-30; en : Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, 374-410; en: Christopher Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge 2000) 26-57.

¹⁰ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*.

¹¹ Christian Gerlach, 'The Wannsee Conference, the fate of German Jews, and Hitler's decision in principle to exterminate all European Jews', in *The Journal of modern history* 70 (December 1998) 759-812, aldaar 800-812.

en België werden in juni quota vastgesteld van het aantal joden dat uit elk van die landen naar Auschwitz zou moeten worden getransporteerd. Voor Nederland bedroeg dat getal voor het jaar 1942: 15.000. Maar al enkele weken later bleek dat Frankrijk *zijn* quotum van 100.000 joden absoluut niet zou kunnen halen. Daarom werd de opgave voor Nederland verhoogd naar 40.000 personen voor het jaar 1942. Dit aantal kon, zoals aanvankelijk in de bedoeling lag, niet worden bereikt met de deportatie van alleen buitenlandse joden uit Amsterdam. Daarom waren ook joden met de Nederlandse nationaliteit doelwit.¹² Daarom ook kwamen al snel de Limburgse joden in beeld.

Katholieke joden.

26 Juli [1942]. Brief van het Ned. Episcopaat voorgelezen, namens 'alle Ned. Kerken'. Over de ongehoorde Jodenvervolging en de gevaren naar ziel en lichaam waardoor de Ned. arbeiders bedreigd worden die in Duitsland moeten werken. Dit schrijven, gedateerd 20 Juli, vraagt gebed voor de gijzelaars en gevangenen en smeekt om Gods barmhartigheid, want 3 jaar wordt de mensheid geslagen door geestelijke en lichamelijke nood. Een telegram op 11 Juli door de Ned. bisschoppen aan de Rijkscommissaris over de jodenbehandeling werd namens alle Ned. Kerken gestuurd.¹³

In bijna alle dagboeken van Limburgers, zoals in dit geval dat van Willem Lenaers uit Stramproy, wordt deze Herderlijke Brief vermeld. De brief maakte veel indruk en tegelijk blijkt ook uit dit citaat, hoezeer het lot van de joden op één lijn werd gesteld met de ontberingen van niet-joodse Nederlanders.

Over de rol van de Kerken en de vraag of zij voldoende hebben gedaan tegen de vervolging van de joden, is veel discussie. Volgens sommigen hebben de Nederlandse kerken onvoldoende hun invloedrijke stem verheven tegen het beleid van de Duitse bezetter. Anderen wijzen erop dat de Kerken zich juist wel meerdere keren krachtig hebben uitgesproken. Voor beide opvattingen zijn goede argumenten. De Kerken hebben meermalen en soms krachtig, geprotesteerd tegen de jodenvervolging. Maar hun houding wordt ontsierd door twee feiten. Op de eerste plaats lijkt de zorg van de Kerken meer betrekking te hebben op de gedoopte joden dan op de velen die niet bij een Christelijke Kerk waren aangesloten. In het rekest op 24 oktober 1940 van zes protestantse kerkgenootschappen aan Dr. Seyss-Inquart naar aanleiding van de ariër-verklaring stelden zij:

De strekking van de genomen maatregelen, waarbij gewichtige geestelijke belangen ten nauwste zijn betrokken, achten zij [de Kerken] in strijd met de Christelijke barmhartigheid. Voorts treffen deze maatregelen de leden der Kerk zelve, voor zover zij in de laatste geslachten tot het Christendom zijn overgegaan [...].¹⁴

Op de tweede plaats werd de jodenvervolging genoemd als slechts één van de vele bezwaren tegen het Duitse beleid. Er werd voorbijgegaan aan het feit dat de joden meer dan andere groepen werden gediscrimineerd en onteigend. Overigens verschilde de houding van de Kerken in dezen niet van de houding van de gewone burgers en evenmin van die van de geallieerde regeringen. Overal werd de jodenvervolging gezien als één uit vele misdaden van de Duitse bezetter.¹⁵

De Katholieke Kerk in Nederland verhief meerdere keren haar stem tegen het nationaal-socialisme. Het vooroorlogse mandement (6 mei 1936) waarin aan katholieken met klem werd ontraden om te participeren aan fascistische en nationaal-socialistische bewegingen, werd gevolgd door meerdere boodschappen die gericht waren tegen het beleid van de bezetter. Op 13 januari 1941 bevestigden de bisschoppen in een Herderlijke Brief, dat de sacramenten moesten worden geweigerd aan 'den

¹² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 395-396.

¹³ Dagboek Willem Lenaers 26 juli 1942, Gemeentearchief Weert.

¹⁴ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 46.

¹⁵ Van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'*, 56.

Katholiek, van wie bekend is dat hij aan de beweging van het nationaal socialisme in belangrijke mate steun verleent'. Overigens gold dezelfde regel toen ook voor socialisten, communisten en liberalen op godsdienstig of zedelijk gebied.¹⁶ In alle katholieke kerken werd op 10 april 1942 een kanselboodschap voorgelezen waarin de bisschoppen protesteerden tegen het Duitse optreden in Nederland. De behandeling van de joden werd hierin slechts in één zinnetje terloops genoemd: 'U is [...] de onbarmhartigheid jegens het joodse volksdeel bekend.'¹⁷

Ook het krachtigste kerkelijke protest, dat werd voorgelezen vanaf alle kansels van katholieke en protestantse kerken op zondag 21 februari 1943, laat duidelijk zien hoe de jodenvervolging werd gezien als één uit vele kwaden van het nationaal-socialisme: 'Dit Woord', zo staat in de Herderlijke Brief, 'verbiedt medewerking te verlenen aan daden van onrecht, waardoor men zich mede aan dat onrecht schuldig zou maken.' Het bedoelde onrecht werd nader omschreven. Het 'ten dode vervolgen van joodse medeburgers' werd als tweede punt genoemd in een opsomming van tien feiten, waaronder ook staan vermeld: het opdringen van een onchristelijke levensbeschouwing, de verplichte arbeidsdienst, de aantasting van het christelijk onderwijs en het gevangennemen van kerkelijke ambtsdragers. Niettemin was de boodschap helder: medewerking door christenen aan de jodenvervolging werd met zoveel woorden verboden. Het was een onverhulde oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid, een aanscherping van eerdere kerkelijke uitspraken en een bevestiging van de gruwelijke berichten van de kant van de geallieerde leiders. Toch had de Herderlijke Brief niet het gewenste effect op alle ambtenaren en politiemensen.¹⁸ Willem Lenaers schreef die dag in zijn dagboek: 'De Prot. en Kath. Kerkgenootschappen richtten onlangs opnieuw een schrijven tot de Rijkscommissaris over de vervolging ten dode van Joden [...]. Het was muistil in onze kerken. Gedrukte stemming.'¹⁹ De leiders van de Christelijke Kerken vroegen hierna een audiëntie aan bij Seyss-Inquart om hun brief toe te lichten. 'Aldus', zo stelden zij daar, 'worden gerechtigheid, barmhartigheid en vrijheid, die grondslagen onzer samenleving, welke in het geloof verankerd zijn, aangetast.' Seyss-Inquart wees het protest af. Ten aanzien van de joden kon er volgens hem geen sprake zijn van barmhartigheid, hoogstens van gerechtigheid.²⁰ Bovendien was het voor de meeste joden eind februari 1943 al te laat.

Want aan deze krachtige kerkelijke uitspraak was veel vooraf gegaan. Op 31 oktober 1941 was het Episcopaat toegetreden tot het pasopgerichte Interkerkelijk Overleg (IKO), dat zich ten doel had gesteld de Kerken in Nederland zoveel mogelijk als eenheid te laten optreden tegenover de bezetter en zijn bevelen.²¹ Het was het IKO dat het voorbereidende werk deed voor het protest bij de Duitse autoriteiten tegen de wegvoering van joden uit Nederland. Op 11 juli schreven de leiders van tien christelijke kerken een gezamenlijk telegram aan Seyss-Inquart, SS-leider Rauter, *Generalkommissar* Fritz Schmidt en opperbevelhebber van de *Wehrmacht* in Nederland, generaal Friedrich Christiansen:

De hieronder vermelde Nederlandse Kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de Joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van deelname aan het normale

¹⁶ Herderlijke Brief 13 januari 1941, GA Venlo, Archief142, Archief E. Haffmans, inv. nr. 22.

¹⁷ Vertaling van de Herderlijke Brief in het Duits en brief aan Seyss-Inquart 20 april 1942, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 2125.

¹⁸ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 103-104. Op 12 april 1943 gaven de bisschoppen in een Herderlijke Brief nieuwe richtlijnen over hoe katholieke politieambtenaren zich moesten opstellen als hun medewerking werd gevraagd bij de arrestatie van studenten, weigeraars van de Arbeidsinzet, militairen die opnieuw in krijgsgevangenschap werden opgeroepen en stakers. In deze brief werd met geen woord gesproken over joden. Politiemensen moesten in voorkomende gevallen beginnen met het weigeren van hun medewerking zich daarbij beroepend op hun geweten als katholiek. Echter, wanneer zij met zware straffen werden bedreigd, was het hun om die reden toegestaan onder protest de arrestaties uit te voeren. Zie: Herderlijke Brief, 12 april 1943, GA Venlo, Archief 142, Archief E. Haffmans, inv. nr. 22.

¹⁹ Dagboek Willem Lenaers 21 februari 1943, Gemeentearchief Weert.

²⁰ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 103-104.

²¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 445.

volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en gehele gezinnen worden weggevoerd naar het Duitse rijksgedebied en onderhoorigheden. Het leed dat hiermee over tienduizenden gebrachd wordt, de wetenschap dat deze maatregelen tegen het diepste zedelijke besef van het Nederlandsche volk strijden, bovenal het indruischen van deze maatregelen tegen hetgeen ons van Godschwege als eisch van gerechtigheid en barmhartigheid gesteld wordt, nopen de Kerken tot u de dringende bede te richten, aan deze maatregelen geen uitvoering te geven. Voor de Christenen onder de Joden wordt ons deze dringende bede tot u bovendien nog ingegeven door de overweging, dat hun door deze maatregelen het deelnemen aan het kerkelijk leven wordt afgesneden.

Er werden voorbereidingen getroffen om het telegram bij de gelovigen bekend te maken in een Herderlijke Brief, die op zondag 26 juli van alle katholieke en protestantse kansels zou worden voorgelezen. Het telegram was voor Christiansen meteen al aanleiding om aan Seyss-Inquart te adviseren om de ondertekenaars ervan te arresteren. Dat gebeurde niet. In plaats daarvan maakte *Generalkommissar* Schmidt in een rede een opmerking, die *kon* worden uitgelegd als een toezegging dat christen-joden van deportatie zouden worden vrijgesteld. De Duitse machthebbers verzochten vervolgens aan de kerkleiders om af te zien van de voorlezing van het telegram vanaf de kansel. Dit, in combinatie met de 'toezegging' van Schmidt, bleek een effectief chantagemiddel, want de leiders van de grootste protestantse kerk, de Nederlands-Hervormde Kerk, vreesden dat de 'toezegging' in gevaar zou komen wanneer het telegram zou worden opgenomen in de kanselbrief. Zij besloten hun dominees te adviseren de reeds verspreide Herderlijke Brief niet voor te lezen. Hiermee was op een effectieve manier tweespalt gezaaid binnen het pas kort bestaande eenheidsfront van de Kerken, want de katholieke aartsbisschop van Utrecht, *monseigneur* Jan de Jong en ook de leiders van de kleinere protestantse kerken, besloten de brief wel te laten voorlezen.²² Dat gebeurde op 20 juli. De brief in de katholieke kerken bevatte de volgende passage:

Wij beleven een tijd van grooten nood, geestelijk en stoffelijk beide. Daarbij dringen zich in den laatsten tijd bepaaldelijk twee nooden naar voren: de nood der Joden en de nood van hen die buitenslands worden tewerkgesteld. [...] Daarom heeft het Hoogwaardig Nederlandsch Episcopaat in gemeenschap met schier alle Kerken in Nederland zich tot de autoriteiten der bezettende macht gewend; voor de Joden onder meer op Zaterdag 11 juli j.l. in een telegram [...]. Dit telegram heeft althans tot gevolg gehad dat door één der Commissarissen-Generaal [Schmidt HvR] namens den Rijkscommissaris is toegezegd dat Christen-joden niet zullen worden weggevoerd [...]. Daarom, dierbare gelovigen, smeeken wij God, door de voorspraak van de Moeder van Barmhartigheid, dat hij de wereld spoedig een rechtvaardige vrede moge schenken. Dat Hij het volk van Israel, dat in deze dagen zoo bitter beproefd wordt, staande moge houden en het tot de waarachtige verlossing moge brengen in Christus Jezus.

In de zondagsdiensten in de Gereformeerde Kerken en de kleinere kerkgenootschappen werden brieven van gelijke strekking voorgelezen.

De reactie van de Duitsers was keihard. Op zondag 2 augustus hield *Generalkommissar* Fritz Schmidt een feestrede ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de nationaal-socialistische *Ortsgruppe* in Waubach. Ik vermeldde deze belangrijke toespraak reeds in de inleiding van dit boek. Schmidt lichtte het Duitse beleid betreffende de joden toe. Hij zei (in Nederlandse vertaling):

De joden zijn de gemeenste en de gevaarlijkste vijanden van het Nationaal-Socialistische Duitschland. [Overal] heeft het Jodendom opgehitst tot den oorlog tegen Duitschland en de volkeren stelselmatig den oorlog ingedreven. Zooals het ook in hoofdzaak schuldig is aan den

²² Snoek, *De Nederlandse kerken*, 91-92.

moord op 60.000 Volksduitschers in Polen. Wie zal het ons derhalve als Duitschers euvel duiden, wanneer wij in den verbitterden en beslissenden strijd, die het lot van de volgende eeuwen zal bepalen, dezen gevaarlijken tegenstander uitschakelen? Of het een Duitschen, Franschen, Belgischen, Zwitserschen of Nederlandschen Jood betreft, steeds is hij de vertegenwoordiger van zijn ras. Om die reden moet deze ergste en meest gehate vijand ook hier uit het Westen verdwijnen.

Wij hebben ook arbeidskrachten noodig en hebben de joden daarom in arbeidskampen ondergebracht, ten deele hier in Nederland. Het grootste deel echter moet in het Oosten werken en daarmee weer goedmaken wat het met zijn ophitsing ten aanzien van den oorlog heeft misdreven. Wij zijn geen barbaren; wij willen ook de joden toestaan dat hun gezinnen meereizen. (*Wir sind keine Barbaren. Wir wollen auch den Juden ihre Familien mitgeben*) Zij moeten echter ginds, in het verwoeste Oosten, in de ledige steden, een begin maken met het opruimingswerk. Hun lot zal hard zijn, maar laten wij ook niet vergeten, dat zij eens arm en haveloos onze landen zijn binnengekomen. [...]

Nu hebben zich in deze kwestie vertegenwoordigers van de Kerken gericht tot den Rijkscommissaris [...]. Ik heb met een vertegenwoordiger der Kerken gesproken en hem uitgelegd dat in onze principieele houding niets gewijzigd kan worden. [...]. Nu is de vorige week Zondag, vooral in de Katholieke kerken, een schrijven voorgelezen waarin de geestelijkheid critiek oefent op de maatregelen die genomen zijn tegen de joden, ter bescherming van onzen strijd tegen den erfvijand van het Avondland. Zij meenen voor de joden te moeten opkomen, wier rasgenooten in het Oosten, in de Sowjet-Unie, de ware aanstichters van het Bolsjewisme en de vernietiging der godsdiensten en moordenaars der priesters zijn. [...] Wanneer de Katholieke geestelijkheid zich aan geen onderhandelingen stoort, zijn wij van onzen kant genoodzaakt, de Katholieke voljoden als onze ergste tegenstanders te beschouwen en derhalve zoo spoedig mogelijk voor hun wegvoering naar het Oosten te zorgen. Dat is geschied.²³

Het was geschied, in de ochtend van 2 augustus. Toen werden 213 katholiek-gedoopte joden uit hun huizen en kloosters gehaald. De arrestaties stonden onder leiding van de *Ordnungspolizei* en er werd assistentie verlangd van de gemeentepolitie. De arrestanten werden overgebracht naar het concentratiekamp Amersfoort. Daar werd genoteerd: *‘Von der Ordnungspolizei in Tilburg wurden heute in Auftrage der Aussenstelle Maastricht 30 Häftlinge (Juden) eingeliefert.’* Dan volgt een lijst van 33 Limburgse joden waarvan er drie kennelijk niet waren aangekomen.²⁴ Van één van hen kennen wij het verhaal: Bertha Spronken-Herz uit Beek simuleerde bij arrestatie een zwangerschap en viel flauw. Daardoor mocht zij thuis blijven. De dertig overigen, afkomstig uit Maastricht, Amby, Kerkrade, Schaesberg, Heerlen, Meerssen, Beek, Geleen, Sittard, Echt, Roermond en Venlo, aangevuld met één persoon uit Gennep, via een andere *Aussenstelle*, werden in het kamp ingeschreven. De Limburgse politie had meegeholpen met de arrestatie van overduidelijk onschuldige burgers. Het zou niet de laatste keer zijn zoals we zullen zien.

In Geleen waren door de *Sicherheitspolizei*, geassisteerd door de politie van Geleen, vier katholieke joden gearresteerd en via het hoofdbureau van de *Sicherheitspolizei* in Maastricht overgebracht naar Amersfoort. Drie van hen werden vrijgelaten omdat ze gemengd gehuwd waren. Alleen zuster Luise Loewenfels van de zusters in de Geenstraat moest blijven. In Maastricht werden vijf mensen gearresteerd. Zij waren allen gemengd gehuwd en kwamen vóór 6 augustus weer terug.²⁵ In

²³ Verslag *Limburger Koerier* 3 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 115.

²⁴ Verslag inschrijving katholieke joden 3 aug. 1942, NIOD, Archief 250f, kamp Amersfoort, inv. nr. 14.

²⁵ Rapport Commissaris van Politie Maastricht 6 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537.

Kerkrade geschiedde hetzelfde met twee personen.²⁶ Uit Heerlen werd de katholiek-gedoopte Philip van Geens, mijnwerker, 'gevangelijk naar Maastricht overgebracht'.²⁷ Ook hij werd weer vrijgelaten. De katholiek-gedoopte familie Bromberg uit Roermond werd gearresteerd en later weer uit Westerbork vrijgelaten.

Op de ochtend van zondag 2 augustus vielen de Duitsers, geholpen door de Beekse politie, binnen bij de Beekse bakker Frits Mennens. Hij was gehuwd met een joodse vrouw, Bertha Wolf. Het echtpaar was katholiek. Frits Mennens verzette zich tegen de arrestatie van zijn vrouw en deelde een rake klap uit aan een Duitser. Hij werd overmeesterd en de politieagenten namen niet alleen zijn vrouw Bertha, maar ook zijn kinderen, 'halfjoden' dus, mee naar Maastricht. Frits volgde de arrestanten en wist zijn kinderen vrij te krijgen. Zijn vrouw werd naar Kamp Amersfoort gebracht, maar kwam weer thuis omdat zij gemengd gehuwd was.²⁸

Uit het klooster-bejaardenoord Mariënwaard in Meerssen werd de joodse zuster Mirjam (Elsa Sara Michaelis) opgehaald. Zij was vlak vóór de oorlog uit Duitsland naar Nederland gevlucht, nadat haar zus zelfmoord had gepleegd en haar broer na de *Reichskristallnacht* een tijd in het concentratiekamp had verbleven. Haar eerste Nederlandse adres was een klooster in Rotterdam-Overschie. Dit lag in het zogenaamde *Küstensperrgebiet*, dat was verboden voor joden. Zuster Mirjam verhuisde toen naar het Franciscanessenklooster en bejaardenoord Mariënwaard. Uit een verslag van de overste van het klooster blijkt dat op zondagochtend werd aangebeld door een jonge Duitse politiemans. Deze kondigde aan dat Mirjam binnen een half uur zou worden opgehaald. De zuster was juist bezig het ontbijt rond te brengen; zij nam rustig afscheid van alle medezusters en van de bejaarde bewoners van het huis. Alle bejaarden waren in tranen en de Duitser, die steeds aanwezig bleef, was hier zichtbaar verlegen onder. De rector gaf de zuster de absolutie, toen de vrachtwagen met twee Nederlandse politiemensen arriveerde. Moeder-overste hielp haar in de laadbak van de met een zeil afgesloten vrachtwagen te stappen. Via Maastricht ging Mirjam naar Amersfoort en vandaar naar Westerbork. Moeder-overste telefoneerde met bisschop Lemmens in Roermond. Deze zou haar hebben gezegd dat het enige dat ze kon doen was: bidden. Mevrouw baronesse van Voorst tot Voorst, die ook werd verzorgd in Mariënwaard, had daar geen vrede mee. De oude dame slaagde erin om samen met de generale overste van de Franciscanessen door te dringen in het kamp Westerbork en daar de zuster en ook een leidinggevende Duitser te spreken te krijgen. Deze zei hun, volgens het verslag van de moeder-overste, dat de kloosterlingen hun lot te wijten hadden aan het gedrag van hun bisschoppen.²⁹

De bekendste onder de arrestanten was de Karmelietes en filosofe Edith Stein. Deze uit Duitsland gevluchte vrouw werd, samen met haar zuster Rosa, gearresteerd in het klooster van de Carmel in Echt. Edith Stein was geboren 12 oktober 1889 te Breslau en had filosofie gestudeerd in Freiburg bij professor Dr. E. Husserl. Op 3 augustus 1916 promoveerde zij *summa cum laude* tot doctor in de wijsbegeerte. Zij ging in 1922 over tot het katholicisme. In het begin van de jaren dertig trad zij in als Karmelietes in een klooster in Keulen. In 1933 schreef zij een lange brief aan Paus Pius XI, waarin zij aangaf dat de Kerk niet langer mocht zwijgen over de discriminatie van de joden in Duitsland: 'Alles wat gebeurt wordt gedaan uit naam van een zich Christelijk noemende regering.' Na de *Reichskristallnacht* probeerde zij vergeefs een visum te krijgen voor Zwitserland. Op 31 december 1938 slaagde zij erin Nederland te bereiken. Zij kwam terecht in het Carmelklooster te Echt. Een half jaar later voegde haar zus Rosa, die eveneens was overgegaan tot het katholieke geloof, zich bij haar.

²⁶ Brieven Burgemeester Kerkrade augustus 1942, GA Kerkrade, inv. nr. 4759.

²⁷ Brief Commissaris van Politie Heerlen 3 augustus 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 221.

²⁸ Interview leden Heemkundevereniging Beek met mevrouw Mennens-Wolf, Beek.

²⁹ Zoals na de oorlog verteld door de overste van het klooster en opgetekend door Joop Geijsen, *Supplement oorlogskroniek Groot-Meerssen* (Meerssen 2005) 10-15.

Zij nam haar intrek in het klooster als lekenzuster.³⁰ Beide zussen werden op 2 augustus opgehaald. Zij waren In Echt niet de enigen. Ook de zusjes Annemarie en Elfriede Goldschmidt werden gearresteerd. Deze meisjes van 20 en 19 jaar waren uit München naar Eersel (N.Br.) gevlucht, naar een opvangtehuis voor katholiek-joodse kinderen. Zij werden later ingeschreven als studenten in het internaat van de Dochters van het Kostbaar Bloed te Echt-Koningsbosch.³¹

Er werden in Limburg 33 katholiek-gedoopte joden gearresteerd op die tweede augustus. De *Zentralstelle* had de namen geselecteerd uit een gedrukte lijst van joden die lid waren van een christelijk kerkgenootschap. De lijst was opgesteld in 1941 door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.³² Maar de *Sicherheitspolizei* was allesbehalve volledig geweest. Er woonden in Limburg meer dan honderd katholieken die jood waren naar racistische maatstaven. De meesten van hen waren gemengd gehuwd. Maar ook katholieken die ongehuwd waren, werden niet allemaal opgehaald. Terwijl de politie aan de poort stond bij vijf Limburgse kloosters, werd Wolfgang Bernheim, de negentienjarige novice in de abdij van Mamelis te Vaals, overgeslagen.³³

De burgemeesters van de gemeenten waar katholieke joden waren gearresteerd, stuurden verslagen van de actie aan de Commissaris der Provincie Limburg. De burgemeester van Echt, A. den Rooijen, had de eer te melden dat in zijn gemeente vier met name genoemde personen

vanwege de Duitse autoriteiten gisteren, 2 augustus 1942 in de vroege morgenuren zijn gearresteerd en met onbekende bestemming zijn weggevoerd. [...] Zij behoren tot het Joodsche ras en bezitten de R.K. godsdienst.³⁴

Daarna werd onderhandeld over het lot van de gevangenen. De meesten van hen waren gemengd gehuwd. Overal gingen ambtenaren van de Burgerlijke Stand aan het werk om papieren in orde te maken die de arische identiteit van de echtgenoten van de gearresteerden moesten aantonen, waarmee men hen hoopte vrij te krijgen. Op 6 augustus waren de meesten weer thuis. Deze onverwacht snelle vrijlating leidde in hun woonplaats tot groot vertoon van vreugde. De mensen werden ontvangen met bloemen, soms zelfs met muziek van de fanfare. De vrijlating leidde ook tot speculaties over de reden ervan. Overal ontstonden theorieën hierover, waarbij vaak een lokale ambtenaar of een lokale NSB-er 'met invloed' de eer kreeg. In feite voerden de Duitsers gewoon hun eigen richtlijnen uit.

Van de 213 gearresteerde katholieke joden werden 97 *niet* uit kamp Amersfoort vrijgelaten. Onder hen waren 13 Limburgers. Zij verhuisden op 4 augustus van Amersfoort naar Westerbork. Daar werden opnieuw 14 personen naar huis gestuurd, waaronder Nathan Sternau uit Gennep en het vier personen tellende gezin van dr. Richard Bromberg uit Roermond. Van de 83 overigen stapten er op 7 augustus 63 in de trein die hen naar Auschwitz zou brengen. Onder hen waren acht Limburgers, vijf kloosterlingen, de twee jonge zusjes Goldschmidt en Siegfried Hertz, een ongehuwde jongeman uit Sittard. Het vertrek van de 63 moet voor de bewakers van Westerbork erg verwarrend zijn geweest. De gevangenen, waaronder religieuze zusters en priesters in hun habijt, baden samen hardop de Rozenkrans, een dagelijks gebed in die dagen in vrijwel alle katholieke gezinnen, ook in Duitsland.³⁵

Bij aankomst in Auschwitz vond een selectie plaats, waarna de kinderen en de oudere volwassenen meteen werden vermoord in de gaskamer. De jongere volwassenen (vrouwen onder de 30 à 35 jaar)

³⁰ Willem Heemskerk, *De Heilige Edith Stein en haar tijd* (Sittard 2005) 11-19.

³¹ Registers Burgerlijke Stand Echt, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 874.

³² Lijst van christelijke joden, NIOD, Archief250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 949.

³³ Dat verzuim werd echter spoedig hersteld: Wolfgang behoorde tot de grote groep Limburgers die op 25 augustus werd weggevoerd, drie weken later. Hij overleed in 1943 'ergens in Midden-Europa' in een werkkamp.

³⁴ Brief burgemeester Echt 3 augustus 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 518.

³⁵ De Jong, *Het Koninkrijk deel 6 eerste helft*, 19.

werden in het kamp ingeschreven en overleden in de loop van september. Omdat de selectie plaatsvond in de vroege ochtend in het donker was ze erg chaotisch en onnauwkeurig.³⁶ De gezusters Stein en zuster Michaelis werden vergast bij aankomst op 9 augustus; Siegfried Hertz overleed op de achttiende van dezelfde maand en de vier andere Limburgers op 30 september, toen een groot deel van de in Auschwitz aanwezige vrouwen werd vergast.

Joodse werkkampen.

In januari 1942 had het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) van Amsterdam aan de regionale arbeidsbureaus verzocht om een lijst van werkloze joden. Zij – er waren er veel bijgekomen als gevolg van de beroepsverboden en het ventverbod – moesten zich laten keuren voor plaatsing in een ‘werkverruimingskamp’. Deze maatregel werd niet vreemd gevonden. De Duitsers riepen ook niet-joodse mannen op voor tewerkstelling in Duitsland. In totaal werden uit Nederland een kwart miljoen mannen verplicht te werken voor de Duitsers, voor het merendeel in Duitsland.³⁷ Joden waren daarvan uitgesloten; het verbaasde dus niet dat zij werden opgeroepen voor werk in Nederlandse kampen.³⁸ Aanvankelijk gold de arbeidsplicht alleen voor mannen tot 40 jaar. Later werden de leeftijdsgrenzen verruimd tot 60 of 65 jaar en moesten ook joden die wel nog werk hadden zich melden. De arbeidsbureaus kregen hierin een belangrijke taak. Het lijkt erop dat die met name in het zuiden van Nederland hebben geprobeerd om de maatregel te saboteren door veel vrijstellingen te verlenen en door mensen af te keuren. De Gewestelijke Arbeidsbureaus stonden onder het gezag van het door de bezetter gedomineerde Rijksarbeidsbureau. De directeurs van de Gewestelijke Arbeidsbureaus in het katholieke zuiden van Nederland onderhielden nauwe contacten met elkaar naar aanleiding van morele richtlijnen van het Episcopaat. Hierdoor voelden zij zich samen sterk genoeg om niet zonder meer gevolg te geven aan de wensen van het Rijksarbeidsbureau. De directeurs van de GAB’s Venlo en Roermond namen om principiële redenen ontslag. In Venlo, Roermond en Maastricht stelde men op grote schaal mensen vrij van gedwongen arbeid door het aanvaarden van valse medische attesten of door zelf valse papieren te produceren.³⁹ Uit rapporten van het Gewestelijk Arbeidsbureau van Venlo blijkt dat in de bijkantoren van Gennep, Helden, Venray en Weert geen joden werden ‘bemiddeld’ naar werkkampen. De enige jood die werd opgeroepen voor keuring in Echt ‘kon door ons, daar hij tijdig werd gewaarschuwd, geholpen worden en dook later onder.’⁴⁰ Op het hoofdkantoor in Venlo werden, volgens een na-oorlogs verslag, 55 mannelijke joden opgeroepen en geschikt bevonden voor uitzending naar een werkkamp. Diverse personen werden vrijgesteld omdat zij, in overleg met de voorzitter van de Joodsche Raad in Venlo (Philip Cohen), een functie kregen bij de Raad. Anderen werden ‘met behulp van doktersverklaringen’ in het ziekenhuis opgenomen ‘voor operaties of verpleging’. Uiteindelijk vertrokken vijf personen naar het werkkamp Overbroek in Ochten.⁴¹

Uit heel Nederland werden vanaf januari 1942 meer dan 5000 mannelijke joden opgeroepen voor 44 werkkampen. Uit de noordelijke provincies werden vrijwel alle mannen naar werkkampen gebracht.⁴² Uit Limburg werden maar enkele joden daadwerkelijk geplaatst in werkkampen en zij

³⁶ Brief Het Nederlandse Roode Kruis 4 april 1985, Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131.

³⁷ B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1966) 2-3 en 629.

³⁸ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 107.

³⁹ Toen bedrijven moesten worden ‘uitgekamd’ op zoek naar arbeiders voor Duitsland was de opbrengst van deze actie in Roermond 2.1%, tegen landelijk 15.5%. Zie: B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1966) onder meer 122, 158-162, 171, 206, 295, 357-358, 618.

⁴⁰ Verslag bijkantoor GAB Echt 16 oktober 1945, NIOD, Archief 247, Gewestelijke Arbeidsbureaus, inv. nr. 46.

⁴¹ Verslag hoofdkantoor GAB Venlo 16 oktober 1945, ibidem en: Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 129687.

⁴² In de provincie Limburg hebben korte tijd kleine joodse werkkampen bestaan in Sevenum, Hunsel en Heijthuysen.

kwamen bovendien pas zeer laat aan de beurt: vlak voor 2 oktober 1942, de dag waarop de kampen allemaal tegelijk werden gesloten en de inwoners overgebracht naar Westerbork. Toch vormden de werkkampen een belangrijk element in de geschiedenis van de Limburgse jodenvervolging, doordat in Limburg twee operaties tegelijkertijd plaatsvonden. In juli en augustus 1942 werden er voorbereidingen getroffen voor het oproepen van mannen voor de werkkampen en in dezelfde tijd vond ook de 'reguliere' deportatie plaats van hele gezinnen naar Westerbork. Op een tijdstip dat de grootste deportatie uit Limburg naar Westerbork al had plaatsgevonden, werd een kleine groep Limburgers in werkkampen geplaatst. De *voorbereiding* op die plaatsing ging echter *vooraf* aan de deportatie. De joodse slachtoffers en de ambtenaren en politiemensen die alles moesten organiseren, werden hierdoor op het verkeerde been gezet. De gemeenten moesten lijsten aanleveren aan de arbeidsbureaus voor plaatsing van joden als 'arbeidsverruimende maatregel', die bedoeld waren voor de joodse werkkampen. Toen in dezelfde tijd gezinnen werden verplicht zich te melden voor 'arbeidsverruiming' in het oosten werd dat gezien in het licht van de registraties voor de werkkampen. De verwarring werd mogelijk nog vergroot doordat in Limburg voor beide oproepen dezelfde maximum leeftijd van 60 jaar gold.

De plaatsing in de Nederlandse werkkampen vond plaats via het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB). Het GAB van Amsterdam kreeg van de *Beauftragte für Amsterdam* op 15 juni 1942 de opdracht om de aanvankelijke leeftijdsgrenzen van 16 tot 40 jaar te verruimen tot de groep van 16 tot 60 jaar. Op 17 augustus was opnieuw sprake van een wijziging: de doelgroep werd nu alle mannelijke joden van 18 tot 60 jaar. Ook de regio werd nader omschreven. De *Beauftragte für Amsterdam* wenste dat alle joden tussen de 18 en de 60 jaar, voor zover woonachtig in Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Limburg en de gemeente Amsterdam, zouden worden opgeroepen en gekeurd voor de werkverruiming.⁴³

In diezelfde periode werd ook gecommuniceerd tussen de *Beauftragten*. Op 16 augustus 1942 ontving de Limburgse *Beauftragte* Schmidt een telegram van zijn collega *Dr. Werner Schröder* van Amsterdam, die enkele weken eerder *Dr. Hans Böhmcker* in die functie had opgevolgd. Deze deelde mee dat de mannelijke joden uit Limburg tussen 18 en 60 jaar, voor zover zij arbeidsgeschikt waren, in het kader van de '*Arbeitseinsatz*' met spoed zouden moeten worden overgebracht naar de werkkampen. Om dit zo efficiënt mogelijk ten uitvoer te brengen stelde hij een vergadering voor met de betrokken Limburgse ambtenaren op 18 augustus om 14.00 uur in Amsterdam. Joden in Limburg, die niet voor de arbeidsverruimende maatregelen in aanmerking kwamen, zouden zo snel mogelijk daarna naar Amsterdam moeten worden geëvacueerd.⁴⁴

Op dinsdag 1 september werden vijf inwoners van Venlo overgebracht naar het joodse werkkamp 'Het Overbroek', gelegen tussen Ochten en Kesteren. Dit kamp was medio 1941 gebouwd als project van de Rijksdienst voor de Werkverruiming. De arbeiders daar werkten aan de afbraak van de militaire Grebbelinie. Op het hoogtepunt werkten er 192 werklozen. Die werden echter begin september 1942 allemaal naar huis gestuurd om plaats te maken voor in totaal 143 joden. Ik heb niet kunnen achterhalen waarom juist het vijftal uit Venlo bijna als enige Limburgers naar een werkkamp ging en waarom er onder hen – tegen alle regels in – een vrouw was: de 24-jarige Mimi Bonn-Hertz volgde haar echtgenoot Walter Bonn. Onder de tewerkgestelden was ook Louis Goudsmit, de onderwijzer van het huisschooltje in Venlo. Daarmee kwam in Venlo een einde aan het joodse onderwijs. Er kwamen nog enkele andere Limburgers in 'Het Overbroek' terecht: Israel Bromet uit Nuth, Theodor Maijer uit Venlo en Erich Tobias uit Maastricht. Ook Marcus Salomon uit Maastricht passeerde een (niet met name bekend) werkkamp voor hij op 3 oktober Westerbork werd binnengevoerd. De deportatie uit Venlo naar een werkkamp vond plaats op een laat tijdstip, want op 2 oktober werden alle kampen in één klap leeggehaald. De bewoners werden overgebracht naar

⁴³ Alle brieven aanwezig in Euregionaal archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

⁴⁴ Telegram van Schroeder 16 augustus 1942, NIOD, Archief van de Beauftragten, Archief 086, inv. nr. 429.

Westerbork.⁴⁵ De thuiswonende familieleden van de joden in de werkkampen werden eveneens op 2 en 3 oktober gearresteerd en naar Westerbork gebracht. Dat gebeurde ook met zeven leden van de in Venlo achtergebleven families van Wien en Goudsmit, de verwanten van de Venlonaren die in het werkkamp hadden gewerkt.⁴⁶ Dit alles gebeurde *nadat* honderden andere joden uit Limburg waren weggevoerd.

25 augustus 1942

De grootste deportatie uit Limburg vond plaats op 25 augustus 1942. Toen vertrokken ongeveer driehonderd joden uit Limburg naar Westerbork. Uit de hele provincie moesten ze zich verzamelen in een schoolgebouw aan de Prof. Pieter Willemsstraat te Maastricht. De op naam gestelde oproep, afkomstig van de *Zentralstelle*, was op 24 augustus aan de betreffende personen uitgereikt door een lokale politieambtenaar.

‘Arbeidsverruimende maatregelen’ was het begrip dat werd gehanteerd. De plaatsing van joden in het noorden van het land in Nederlandse werkkampen had al plaatsgehad. Nu waren, in de perceptie van Limburgse politiemensen en ambtenaren, de zuidelijke provincies aan de beurt. Deze werkverruiming zou plaatsvinden als ‘*polizeilicher Arbeitseinsatz*’ buiten Nederland, ‘in Duitschland’, in het onbestemde ‘Oosten’. Dat het om werkverschaffing ging, mocht blijken uit het feit dat alle personen ouder dan 60 jaar werden overgeslagen; bovendien werden vrijstellingen verleend wegens persoonlijke omstandigheden.

Het initiatief voor de deportatie ging uit van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung, Dienststelle des Befehlhabers der Sicherheitspolizei und der SD* in Amsterdam. Deze instantie beschikte over de lijsten in vijfvoud van alle joden, die de burgemeesters in juni 1942 hadden aangeleverd. Deze lijsten fungeerden, zeker in Noord-Brabant en Limburg, als basis voor de samenstelling van de deportatielijsten. Collega-promovendus Ruud Weissmann heeft de administratieve voorbereiding hiervan blootgelegd. De door hem als ‘burgemeesterslijsten’ aangeduide lijsten werden gesplitst in meerdere nieuwe lijsten. De (106 Limburgse) gemengd gehuwden werden geschrapt; van de overigen werden per gemeente twee nieuwe lijsten gemaakt: één van vrijwel uitsluitend mensen ouder dan 60 jaar en één van de jongeren (in Limburg omvatte deze laatste in totaal ruim 1000 namen). De lijsten met de ‘jongeren’ passeerden zowel de ambtenaren van de *Zentralstelle*, als die van de Joodsche Raad. Elk van beide instellingen schrapte een aantal namen. Juist in deze periode begon het systeem van *Rückstellungen* te ontstaan, voorlopige vrijstellingen van deportatie. Deze hadden onder meer tot doel een zekere rust te brengen onder de joodse bevolking door de sleutelfiguren uit die gemeenschap in Nederland te laten blijven en doordat ze ervoor zorgden dat joden hun energie meer gingen richten op het verkrijgen van een voorlopige vrijstelling dan op onderduik.⁴⁷ De lijsten met personen die overbleven bevatten de namen van hen die op 25 augustus zouden moeten worden overgebracht naar Westerbork, in totaal in Limburg iets minder dan 600 personen.⁴⁸ Op 24 augustus overhandigde een lokale politieambtenaar hen aan huis een persoonlijke oproep. Alle opgeroepen waren zonder uitzondering jonger dan 60 jaar. De joden uit gemeenten ten zuiden van Beek, alsmede die uit de stad Venlo, moesten door de lokale gemeentepolitie worden overgedragen aan de gemeentepolitie van Maastricht, die belast was met de administratieve afwikkeling. De Maastrichtse politie, die hierdoor ging fungeren als uitvoerend orgaan van de *Sicherheitspolizei*, zou de arrestanten hierna overdragen aan de Duitse politie. De politiehoofden van de gemeenten Gennep, Roermond, Melick-Herkenbosch, Grevenbicht, Limbricht, Sittard, Geleen en

⁴⁵ Lijst van oorlogsdoden Venlo <http://historie.venlo.nl>

⁴⁶ Brief Burgemeester Venlo, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

⁴⁷ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging*, 432 en: D. Giltay Veth en A. J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de Minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, deel I* (Den Haag 1976).

⁴⁸ Ruud Weissmann, ongepubliceerd onderzoek.

Beek moesten 'hun' joden rechtstreeks, zonder tussenkomst van de Maastrichtse collega's, in het schoolgebouw aan de Prof. P. Willemsstraat overdragen aan de Duitsers.

Door de hoofden van de *Aussenstellen* werden aan de vooravond van grote massa-arrestaties van joden in Noord-Brabant, Groningen en Drenthe de burgemeesters en politiegezagsdragers bijeengeroepen om de uitvoering hiervan te bespreken.⁴⁹ Een dergelijk overleg lijkt in Limburg niet te hebben plaatsgehad. Wel had de burgemeester van Maastricht op 17 augustus een brief ontvangen van de Joodsche Raad van Amsterdam, waarin hem door de Raad werd aangekondigd dat de mogelijkheid bestond 'dat binnen afzienbare tijd uit Maastricht een aantal Joodsche ingezetenen vertrekken naar Arbeidskampen in Duitschland'. Omdat de mogelijkheid bestond dat deze mensen enige tijd in Maastricht moesten worden opgevangen in een centraal gelegen gebouw, verzocht de Joodsche Raad daartoe de school aan de Prof. P. Willemsstraat ter beschikking te stellen. Vanaf toen was de burgemeester van Maastricht op de hoogte van een op handen zijnde deportatie. De school beschikte over voldoende accommodaties en lag dicht bij het station. Enkele dagen later liet burgemeester Louis Peters weten dat hij aan dit verzoek gevolg zou geven.⁵⁰

De opdracht voor oproep en arrestatie werd door de *Zentralstelle* rechtstreeks gegeven aan de Hoofden van Politie. In kleinere gemeenten was dat de burgemeester; in grotere gemeenten de Commissaris van Politie, waarbij de burgemeester werd gepasseerd. Op de avond van 22 augustus kreeg de Commissaris van Politie van Maastricht van *SS-Hauptsturmführer* K.G.H. Wörlein van de *Zentralstelle* de opdracht om aan 159 personen uit die gemeente een oproep te overhandigen om op 25 augustus in de school aan de Prof. P. Willemsstraat te komen '*zwecks abzureisen nach Westerbork um sich dort ärztlich untersuchen zu lassen für evt. Arbeitsteilnahme in Deutschland.*' De politiebevelhebbers van gemeenten ten zuiden van Beek, van waaruit joden moesten worden gedeporteerd, kregen de opdracht om de op naam gestelde oproepkaarten af te halen bij de politie in Maastricht. In noordelijker gemeenten ontving de politie de oproepkaarten rechtstreeks van de *Zentralstelle*. Venlo vormde de uitzondering: in deze noordelijke stad liep de procedure toch via de gemeentepolitie van Maastricht. De Venlose politie kreeg een telefoontje van de dienstdoende inspecteur van Maastricht, dat, in opdracht van Wörlein, op maandagochtend 24 augustus met een vroege trein een politieman naar Maastricht moest reizen om daar de oproepformulieren voor joden uit Venlo op te halen. Omdat wellicht nog nadere mededelingen zouden worden verstrekt, werd het nodig geacht dat een 'superieur persoon' zou komen. Besloten werd dat de 'Heer Inspecteur zich met den trein van 8.14 uur derwaarts zal begeven'.⁵¹ Ook de politie van Heerlen kreeg op 23 augustus opdracht van Wörlein om op die maandag een politieman per eerste reisgelegenheid naar Maastricht te sturen, om daar op het politiebureau 'de oproepingen betreffende emigratie Joden' af te halen. Nadere informatie kon worden verkregen van een met name genoemde politiebeambte uit Maastricht.⁵²

In Roermond liep de opdracht via de Commandant van de Marechaussee in die stad. De burgemeester werd op 24 augustus om 17.00 uur door de Marechaussee op de hoogte gebracht:

Naar de *Sicherheitspolizei* te Maastricht meldt, worden morgen 25 augustus 1942 in de Provincie Limburg een aantal joden uit hun woningen opgehaald, waarbij de Nederlandsche politie ingeschakeld zal worden. Ook de *Ortsgruppenleiter*s der NSDAP worden daarbij ingeschakeld. De Nederlandsche politie blijft verantwoordelijk orgaan en moet de woningen

⁴⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 452.

⁵⁰ Briefwisseling augustus 1942, privé-archief A. Drielsma, Maastricht.

⁵¹ Dagrapporten Politie Venlo 23 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

⁵² Dagrapporten Politie Heerlen 23 augustus 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 508.

verzegelen, waaruit niets mag worden weggehaald. Een rapport wordt ingewacht. Op 24 augustus 1942 te 17.15 uur doorgegeven aan den heer Commissaris van Politie.⁵³

De manier waarop in Limburg joden werden opgeroepen voor ‘werkverruiming’ in het oosten plaats ik in de context van de gang van zaken in Amsterdam. Daar was men enkele keren gewisseld van methode om joden voor deportatie in handen te krijgen. Aanvankelijk kregen deze een brief thuis bezorgd met een aanzegging dat zij zich moesten vervoegen op de *Zentralstelle* om daar een officiële oproep af te halen voor arbeidsinzet in het buitenland. Toen er zich slechts weinig joden meldden, werd de Joodsche Raad ingeschakeld om mensen te overtuigen: de bode van de Raad deelde mee dat verder weigeren opzending naar Mauthausen zou betekenen. Toen de opkomst desondanks onder de verwachting bleef werden joden op straat opgepakt. Tekorten bij de geplande transporten werden aangevuld met deze gijzelaars. Vanaf 28 juli werden de officiële oproepkaarten door de Amsterdamse politie aan huis uitgereikt, aanvankelijk enige dagen vóór het geplande vertrek; vanaf 1 augustus de dag tevoren. Joden werden gesommeerd om vóór twee uur in de nacht op een verzamelpunt te komen; voor Amsterdam was dat het Centraal Station. Na de eerder genoemde rede van Schmidt op 2 augustus liep de opkomst echter sterk terug. Daarom werden vanaf 3 september in Amsterdam de oproepkaarten door de politie aan huis bezorgd, waarbij de opgeroepen joden meteen werden gearresteerd en meegenomen.⁵⁴ De oproepen in Limburg vonden plaats volgens het systeem dat in Amsterdam werd toegepast van 1 augustus tot 2 september. Het uitreiken van de oproep ging een dag vooraf aan de arrestatie. Mensen kregen hierdoor een dag de tijd om onderduik te overwegen, hetgeen een tamelijk grote groep ook daadwerkelijk deed. De oproep kon hierdoor het karakter krijgen van een waarschuwing.

Politieagenten overhandigden op 24 augustus aan de op te roepen joden thuis een aangetekende brief. Op de enveloppe stond een stempel ‘AANTEKENEN’ en een stempel van de *Sicherheitspolizei*. Daaronder in machineschrift de naam en het adres van de opgeroepene en de plaatsnaam met een cijfercombinatie: twee getallen gescheiden door een schuine streep, bijvoorbeeld: ‘Sittard 5/11’. In de enveloppe zat een brief met het briefhoofd van de *Zentralstelle*. Hiernaast een stempel met een nummer van vijf cijfers. In ons voorbeeld ‘No. 31096’. De brief droeg in hoofdletters het opschrift ‘OPROEPING’, dan naam en adres van de opgeroepene, met daarachter dezelfde cijfercombinatie als op de enveloppe, maar nu in de vorm ‘L 5 No. 11’. De tekst:

U moet zich voor eventuele deelname aan een, onder politietoezichtstaande werkverruiming in Duitschland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hooghalen, begeven. Daartoe moet U op 25 augustus 1942 om 20 uur op de verzamelplaats School Prof. P. Willemstraat, Maastricht, aanwezig zijn.⁵⁵ Als bagage mag medegenomen worden: [...].

Dan volgde een opsomming van mee te nemen zaken, eindigend met ‘[...] en eveneens marschproviand voor 3 dagen en de voor die tijd geldige distributiekaarten.’ Daarna kwam een toelichting over de manier waarop de bagage moest worden verpakt en welke zaken absoluut niet mochten worden meegenomen. De brief ging verder: ‘Ziekte is geen verontschuldiging voor het niet nakomen van de oproeping. Ziektegevallen die op den dag van vertrek door den dokter niet voor vervoer geschikt geacht worden, worden door een Duitschen politiedokter gecontroleerd.’ Ook oudstrijders en gedecoreerden uit de Eerste Wereldoorlog moesten gewoon komen. En dan het dreigement: ‘Mocht u aan deze oproeping geen gevolg geven, [...] wordt u met maatregelen van de *Sicherheitspolizei* gestraft.’ ‘Maatregelen van de *Sicherheitspolizei*’, dat was in feite; opzending naar het gevreesde Mauthausen. In de enveloppe zat verder een reisvergunning en een ‘vervoerbiljet,

⁵³ Meldingsbericht Marechaussee 24 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1258.

⁵⁴ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 232-240.

⁵⁵ De straatnaam was inderdaad verkeerd gespeld, met één s.

hetwelk recht geeft op kostelooze gebruikmaking van den trein, [... naar] het station Hooghalen [...].’ De brief ging verder met de mededeling dat in Westerbork een nauwkeurig onderzoek zou worden ingesteld naar bankrekeningen en andere waardepapieren en polissen, waartoe de nodige gegevens moesten worden meegebracht. Dat gold ook voor gegevens over erfenissen, octrooien, kunstvoorwerpen, sieraden, verzamelingen, gouden en zilveren voorwerpen en andere vermogensbestanddelen. Sleutels van kluisen moesten worden meegebracht, evenals gegevens over onroerende goederen, rechten in ondernemingen, hypotheken en landbezit.

Al deze gegevens zijn te verschaffen, ook al zijn ze reeds vermeld, resp. de voorwerpen, waarop ze betrekking hebben, ingeleverd, bij de Fa. Lippmann, Rosenthal en Co, Sarphatistraat 47-55, Amsterdam; de ‘*Wirtschaftsprüfstelle*’ Den Haag; en de ‘*Niederländische Grundstückverwaltung*’.

De brief werd afgesloten met een stempel van de *Zentralstelle* en ondertekend met: ‘In opdracht get. Wörlein, SS-Hauptsturmführer’. Aangehecht was ‘REISVERGUNNING EN VERVOERBIJLET’ van Maastricht naar station Hooghalen. Dit biljet droeg hetzelfde vijf-cijferige nummer als de brief. Behalve de aangetekende brief moest de politieman een formulier overhandigen van de politie van Maastricht, waarop deze nog eens herhaalde dat de adressant op 25 augustus op de bewuste plek aanwezig moest zijn en – een aanscherping van de brief –

In geval van ziekte, d.w.z. uitsluitend in geval van opname in een ziekenhuis, dient U zich uiterlijk op Maandag 24 Augustus 1942 te vervoegen op de Afdeeling Recherche, Gemeente-Politie Maastricht, (kamer no. 1) onder overlegging van een bewijs van opname in het ziekenhuis.

Deze brief was gedateerd 24 augustus en ondertekend door de Commissaris van Politie. Onderaan moest worden getekend voor ontvangst: ‘Bijgaande enveloppe en nadere toelichting ontvangen op den 24 Augustus 1942, des voormiddags om uur.’ Tenslotte was er plaats voor de handtekening en naam en adres van de ondertekenaar.⁵⁶

Van de zeshonderd Limburgers aan wie een dergelijke brief moest worden uitgereikt, verschenen er op 25 augustus daadwerkelijk ruim driehonderd op de verzamelplaats, de school in de Prof. P. Willemsstraat. In de Limburgse steden en dorpen was inmiddels van alles gebeurd. In tachtig gevallen kon de brief door de politieambtenaar niet worden uitgereikt aan de betrokkenen, omdat deze ‘niet thuis’ waren, ondergedoken of gevluht. Tweehonderd opgeroepen kwamen op 25 augustus niet opdagen, omdat ze vrijgesteld waren wegens ‘geldige’ doktersattesten of omdat ze in de uren tussen de oproep en het moment van opkomst waren ondergedoken. Nog eens veertig mensen werden – na de ‘keuring’ in Maastricht – alsnog naar huis gestuurd. Ongeveer 290 joden werden daadwerkelijk afgeleverd in het kamp Westerbork.

Wat was het lot van degenen die wel werden opgeroepen of zouden moeten worden opgeroepen, maar die niet op 26 augustus in Westerbork aankwamen? Mijn eigen database bevat gegevens over de personen die door de gemeentepolitie van Maastricht aan de *Sicherheitspolizei* moesten worden afgedragen, alsmede over de joden uit Beek, Gennep, Grevenbicht en Melick-Herkenbosch, in totaal 440 mensen. Van hen werden 117 personen op 25 augustus geregistreerd als ‘voortvluchtig’; 65 anderen kregen ‘legaal’ uitstel, meestal wegens ziekte van henzelf of een gezinslid. Ook van die laatste groep, de ‘zieken’, dook een groot deel onder. De 117 ‘voortvluchtigen’ waren alle ondergedoken; 29 van hen werden later uit hun onderduikadres opgepakt, de overigen overleefden de oorlog. Van de 65 ‘zieken’ werden er 15 gedeporteerd bij de nog te bespreken razzia van 10 en 11 november en 11 bij de eveneens nog te behandelen gedwongen ‘verhuizing’ naar Vught in april

⁵⁶ RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739; en: Oproep door de Zentralstelle, RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, Archief 20.108a, inv. nr. 1737.

1943. De overige 39 doken onder. Van hen werden er tien op hun onderduikadres gearresteerd. Dit betekent dat van in totaal 440 op te roepen joden er op zijn minst in dit vroege stadium 156 (namelijk de 117 voortvluchtigen en 39 van de wegens ziekte vrijgestelden) kozen voor onderduik, hetgeen neerkomt op een keuze voor onderduik van 33 procent.

Op 28 augustus maakte de Commissaris van Politie van Maastricht de balans op in een verslag aan de Procureur-Generaal te Vught. Een identiek bericht stuurde hij ook naar '*Herrn [H.J.]Wolk, Major des Gendarmerie, Verbindungsoffizier des Befehlshabers der Ordnungspolizei*' in Den Bosch en aan Luitenant Töpfer van de *Ordnungspolizei* in Maastricht. Van de 159 opgeroepen uit de gemeente Maastricht werden er 29 niet thuisgetroffen. Op de achterzijde van deze oproepen schreef de betreffende politieman: 'niet thuis', 'aan het wandelen', of 'in het ziekenhuis'. Van de overigen kwam opnieuw een aantal niet opdagen op 25 augustus en 33 personen werden vrijgesteld met aantekeningen op de achterkant van de brief, als: 'jodenraad heeft gezegd dat zij blijven totdat een kind hersteld is. Kind in ziekenhuis', 'moeder is ziek, naar huis', 'met toestemming naar huis, ziek'. Overigens werd niet altijd op deze manier gehandeld: ten tijde van de actie lag mevrouw Kozenicki-Fessel in het ziekenhuis, haar man en kinderen werden toch naar Westerbork afgevoerd.⁵⁷ De *Sicherheitspolizei* stuurde 13 mensen vanuit de school weer naar huis. Drie personen bleken reeds in een eerder stadium door de *Sicherheitspolizei* te zijn gearresteerd en één persoon was overgedragen aan de politie in Heerlen, omdat hij op dat moment in die stad woonachtig was. Uiteindelijk droeg men 94 Maastrichtenaren over 'aan de *Sicherheitspolizei* om op transport te worden gesteld naar Westerbork (Dr)'. De woningen van de gedeporteerden werden verzegeld. 'Onregelmatigheden hebben zich niet voorgedaan.'⁵⁸

Uit Amby werden 13 personen naar Westerbork gebracht, ruim een derde van de 37 aan wie de gemeentepolitie een oproeping had moeten uitdelen. Uit Heer vertrokken er zeven van de elf.⁵⁹

Op 25 augustus 1942 schreef Joop Geijssen uit Meerssen in zijn dagboek: 'Vandaag zijn de Joodse mensen uit ons dorp opgehaald door de Moffen. Er waren veel mensen op de been, die allemaal stonden te huilen. En die rot-N.S.B.-ers stonden erbij te lachen.' En op vrijdag 28 augustus: 'Het echtpaar Zeligman uit de Weerterbroekstraat is teruggekomen [uit de Prof. P. Willemsstraat in Maastricht HvR] Nu zal hun slagerij wel weer worden geopend. Het schijnt dat de oude vrouw te ziek is om op transport te worden gesteld.'⁶⁰

In Klimmen woonde één jood, Jacob Hanft. Deze Pool was in het dorp gestrand bij zijn poging om via Nederland de Verenigde Staten te bereiken; zijn gezin was nog in Polen. Hij ondertekende op 24 augustus een verklaring, dat hij van de gemeenteveldwachter een gesloten enveloppe had ontvangen, voorzien van zijn naam en adres en met de dienststempel van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* te 's-Gravenhage. Hij verklaarde dat hij had kennisgenomen van de aanzegging dat hij zich moest 'vervoegen ten huize van de Gemeenteveldwachter te Klimmen op Dinsdag 25 Augustus te 18 uur in de namiddag voor vervoer naar Maastricht'. Niet-joodse huisgenoten van Jacob deden een poging hem te overreden om onder te duiken, maar hij weigerde. Hij hoopte in Polen herenigd te worden met zijn gezin. Hij werd door de veldwachter afgeleverd aan de Gemeentepolitie in Maastricht.⁶¹

⁵⁷ Mededeling mevrouw Hardenberg-Hein, Maastricht.

⁵⁸ Rapport Commissaris van Politie 28 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

⁵⁹ De voor joden belangrijke gemeente Amby is voor de onderzoeker een probleem. Vrijwel het hele oorlogsarchief ontbreekt.

⁶⁰ In feite was Eva Zeligman-Wolff 58 jaar. Zij leed aan kanker en werd op grond daarvan vrijgesteld, samen met haar man Albert. Uit: Joop Geijssen, *Ons verblijf in het dorp Mergel (dagboek)* (Meerssen 1989) 28.

⁶¹ Jacob Hanft overleed op 7 februari 1945 in het concentratiekamp Gross-Rosen tijdens een dodenmars. Zie: Documenten 24-25 augustus 1942, Rijckheydt, Archief T 201, Gemeente Klimmen, inv. nr. 1137.

Van de 32 op te roepen personen uit de gemeente Valkenburg kwamen er tien niet opdagen en werden er zes vrijgesteld wegens ziekte.⁶² Louis Jacob Cahn was één van degenen die niet kwamen. Zijn oude vader Daniël schreef een brief aan de burgemeester om het uit te leggen:

Zijn [Daniëls HvR] zoon L.J. Cahn, stamboeknummer [sic!] 00077, geboren 1 Dec 1910 te Valkenburg, is 30 Juli 1942 te Dordrecht gehuwd en waren zijn ouders daarbij tegenwoordig en is van daar niet teruggekeerd. Bij navraag te Dordrecht kreeg ik bericht dat zij ook niet wisten waar de jong getrouwde lui zich bevonden. Nu denk ik dat hij met zijn vrouw naar Polen vertrokken zijn omrede hij steeds verklaarde in dien in Dordrecht de oproep kwam om naar Polen te vertrekken, hij zijn vrouw niet alleen liet vertrekken en juist om die reden een spoedhuwelijk aangegaan is.⁶³

De Valkenburgse joden moesten zich om 18.00 uur verzamelen bij het station. Wat veldwachter J.A. Linckens precies tegen de mensen heeft gezegd, is niet duidelijk, maar zestien van de 32 mensen kwamen niet. Marja Eisenberg-Goldberg kwam wel, maar viel flauw bij de verzamelplaats en werd op advies van de te hulp geroepen huisarts thuis in bed gelegd, een feit waardoor ook haar man mocht thuisblijven.⁶⁴ Veertien personen werden onder politiegeleide naar Maastricht gebracht. Erwin Hirschberg ontsprong de dans. Zijn huisarts, J.E.A. Rouwendal, krabbelde een medische verklaring op een receptenbriefje: 'heden diagnosticeerde ik bij Erwin Hirschberg een typische aanval van epilepsie. Vervoer kan onmogelijk worden toegestaan.' Erwin overleefde de oorlog. Ook huisarts C.J.C. Kettler verklaarde twee mensen te ziek om te reizen: Mojses Eisenberg leed aan een zenuwtoeval en Max Silber aan 'bronchitis chronica en asthma-aanvallen'. De longziekte werd erkend door de Duitsers, de zenuwtoeval niet. Mojses werd weggevoerd en overleed in Auschwitz. Max overleefde.⁶⁵ Al met al was het vertrek van de joden uit Valkenburg verlopen 'zonder stoornissen of moeilijkheden'.⁶⁶

De burgemeester van Vaals berichtte aan de Procureur-Generaal van Den Bosch dat op 25 augustus uit zijn gemeente om 18.45 uur een bus van de LTM (Limburgse Tramweg Maatschappij) was vertrokken naar Maastricht met 16 joden aan boord. Er waren 21 oproepbrieven door de politie ontvangen. Hiervan konden er drie niet worden uitgereikt: één man zat sedert vier weken in het Huis van bewaring in Maastricht wegens fraude met distributiebescheiden en twee joden waren voortvluchtig. Eén dame, mevrouw Veronica Oppenheimer-Waldbaum, was ten onrechte opgeroepen; zij bleek dertig jaar ouder dan op de lijst van de *Zentralstelle* stond vermeld: per ongeluk was achter haar naam de geboortedatum van haar zoon vermeld. Tenslotte beschikte één jongen over een geldige vrijstelling voor deportatie, omdat hij onmisbaar was bij zijn bedrijf, de Steenkolenmijn Willem-Sophie in Spekholzerheide. De burgemeester voegde aan zijn verslag toe, dat er van de zijde van het publiek bij het 'aftransport' van de joden uit Vaals belangstelling bestond, zonder dat dit aanleiding had gegeven tot demonstraties.⁶⁷

⁶² Diverse oproeplijsten, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

⁶³ Brief D. Cahn 24 augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079. Louis Jacob werd later gearresteerd, maar wist door uit de trein naar Westerbork te springen zijn leven te redden. Hij werd door een boer langs de spoorlijn aangetroffen met gebroken benen. Hij dook onder. Het lot van zijn jonge bruid ken ik niet.

⁶⁴ Rapport Politie Valkenburg 28 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739.

⁶⁵ Doktersverklaringen 24 augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

⁶⁶ Verslag Burgemeester Valkenburg 26 augustus 1942, ibidem.

⁶⁷ Verslag Burgemeester Vaals 25 augustus 1942, GA Vaals, inv. nr. 1342.

Uit Amstenrade werd één vrouw overgedragen aan de *Sicherheitspolizei* in Maastricht.⁶⁸ Uit Merkelbeek werd Joseph Klein, handelaar in oude metalen, weggebracht door de veldwachter. Zijn oude moeder, Mina Klein-Hollander, bleef alleen achter. Zij kreeg toestemming om te verhuizen naar haar dochter in Tilburg.⁶⁹

In Heerlen moest de politie aan 57 personen een oproep uitreiken, waarna zij zich moesten melden bij het station, waar een bus klaar zou staan om hen naar Maastricht te brengen. Eén van de opgeroepen bleek reeds in de gevangenis te zitten; één kreeg een verklaring dat hij geen vol-jood was; 17 waren onvindbaar, waarbij vier die 'zich reeds in den morgen van den 25 augustus op reis begeven hebben teneinde van hun familie afscheid te kunnen nemen, waarna ze zich zouden melden in Maastricht, hetgeen niet aannemelijk is'; 25 kregen uitstel wegens ziekte van henzelf of van een familielid; 13 werden naar Maastricht overgebracht.⁷⁰ Het grote aantal verdwenen personen en het aantal vrijstellingen op grond van medische verklaringen in Heerlen is opvallend. Van de 13 op te roepen personen uit Kerkrade gingen er zeven. De ene persoon uit Eijgelshoven ging wel, maar van de acht op te roepen personen uit Nieuwenhagen ging niemand, evenmin als van de drie uit Rimburch (gemeente Ubach over Worms).

Van de 60 personen uit Venlo, aan wie de gemeentepolitie een oproep had moeten uitreiken, werden er 34 aan huis opgehaald met twee autobussen van de N.V. Maas-Buurtspoorweg. Later die dag werden zij per bus naar Maastricht gebracht. De rekening van dit vervoer (180 gulden) werd betaald door de gemeente Venlo.⁷¹ Het vertrek van de joden leidde in Venlo tot beroering. Mensen verzamelden zich rond de bus die de joden naar Maastricht moest brengen en lieten hun afkeuring horen. Twee vrouwen afkomstig uit Bergen werden zelfs gearresteerd omdat zij niet direct gevolg gaven aan het bevel van de politie om door te lopen. Op het politiebureau werden zij 'hierover ernstig onderhouden' en weer naar huis gestuurd.⁷² Nadat de bus al was vertrokken leverden twee politieagenten nog drie tegenstribbelende joden op het bureau in. Eén van hen was Philip Cohen, de vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Venlo. De beide anderen waren in Amsterdam wonende medewerkers van de Raad. Zij waren ten onrechte gearresteerd. Zij deden gewoon hun werk: assisteren van joden die moesten vertrekken voor 'emigratie'.⁷³ Van de 34 mensen die aankwamen in Maastricht werden er zeven weer naar huis gestuurd, sommigen wegens ziekte. Het echtpaar Gunther en Adele Berg-Folkmar werd vrijgesteld omdat één der partners pretendeerde twee niet-joodse grootouders te hebben. De vierjarige Inge Levis werd door de keurende joodse arts uit het raam gezet aan de zijkant van de school in de Prof. P. Willemsstraat. Vrienden lieten haar, met de hulp van huisarts J. Schadé, onderduiken in Roermond.⁷⁴ Uiteindelijk gingen 26 mensen uit Venlo naar Westerbork.⁷⁵ In de avond van 25 augustus 1942 kreeg de politie van Roermond vanuit Venlo het verzoek om uit te zien naar een auto met kenteken P8866, waarmee een joodse familie uit Venlo

⁶⁸ Verslag Burgemeester Amstenrade 28 aug. 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619.

⁶⁹ Acht maanden later werd Mina Klein met haar Limburgse joodse kennissen herenigd in het kamp Vught. Joseph Klein stierf in een joods werkkamp; Mina in de gaskamer van Sobibor. Zie: GA Onderbanken, Archief Gemeente Merkelbeek 1940-1981, inv. nr. 824.

⁷⁰ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 41; en: Lijst 26 augustus 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z..

⁷¹ Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>

⁷² Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 97.

⁷³ Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

⁷⁴ Paul Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans. Waargebeurde verhalen over de oorlog in Venlo* (Venlo 2009) 74.

⁷⁵ Alleen Hans Bonn keerde terug uit de kampen. Hij vertelde na de oorlog hoe zijn vijftigjarige moeder met hulp van een dokter was opgenomen in het ziekenhuis, zonder dat zij ziek was. Zie: interview Hans Bonn, NIOD, dossier Kamp Westerbork, inv. nr. 1037.

zou trachten te vluchten in de richting van Maastricht. Aan de Roermondse collega's werd gevraagd te posten bij de Maasbrug in Roermond en bij het viaduct op de Venloscheweg.⁷⁶

In de dagen na 25 augustus ontving de Gemeentepolitie van Maastricht verslagen van politieambtenaren uit die gemeenten, die de oproepen via de politie van Maastricht hadden ontvangen en die 'hun' joden aan de gemeentepolitie van Maastricht hadden moeten afleveren (geheel zuidelijk Zuid-Limburg en Venlo). De enige op te roepen jood uit Schimmert, zo kan men lezen in die verslagen, bleek spoorloos verdwenen. Aan hem kon geen oproep worden uitgereikt. In Nieuwenhagen waren drie joden met spoed in het ziekenhuis opgenomen. Zes personen uit Heer waren spoorloos. De enige via Maastricht opgeroepen inwoner van Gennep was opgenomen in het ziekenhuis. In Gulpen kon de oproep niet worden uitgereikt aan Georg Wijnhausen, die al in een eerder stadium door de *Sicherheitspolizei* was gearresteerd. Hij verbleef in het Huis van Bewaring in Maastricht en werd daarom door de Gemeentepolitie van Maastricht overgebracht naar de Prof. P. Willemsstraat. In Meerssen bleek één persoon spoorloos en een ander, zuster Else Michaelis van Mariënwaard, was al opgepakt bij de katholiekendeportatie.⁷⁷

Uit Gennep vertrokken zes mensen naar Maastricht, het gezin van veehandelaar Samuel Andriese. Zij reisden per MBS-tram (Maas Buurt Spoorweg) naar Venlo en van daaruit per bus naar Maastricht.⁷⁸ Eén persoon was 'vergeten' op de lijst van op te roepen personen in Gennep: Eline Marcus. Dat werd gecorrigeerd door een opdracht aan de politiecommissaris van Maastricht om alsnog met spoed aan Eline de oproeping te doen uitreiken. Dat gebeurde, door middel van een in Gennep afgegeven brief om 1.45 uur in de nacht van 24 op 25 augustus. De betrokkene was opgenomen in het sanatorium Zonlichteide in Gennep. De veldwachter nam contact op met de geneesheer-directeur, dokter A.P.M. de Jong. Deze verklaarde Eline dermate ziek te achten, dat zij absoluut niet vervoerd mocht worden. De vrouw bleef in Gennep en dook onder.⁷⁹

De politie van Beek had de opdracht om zes personen over te brengen naar de school in Maastricht. Twee van hen bleken voortvluchtig. Eén meisje, de meervoudig-gehandicapte Branca van der Horst, werd overgebracht naar het ziekenhuis van Roermond. Vandaar ging zij echter toch naar Maastricht. Drie personen werden door de Beekse veldwachters in Maastricht aan de *Sicherheitspolizei* overgedragen.⁸⁰

Op 24 augustus bereikte de politie van Geleen het bericht over de ophanden zijnde deportatie. In de dagrapporten van de politie staat:

[Er...] worden morgen 25 augustus 1942 een aantal joden uit hun woning opgehaald, waarbij de Nederlandsche politie ingeschakeld zal worden. Ook de *Ortsgruppenleiter* van de N.S.D.A.P. wordt daarbij ingeschakeld. De Nederlandsche politie blijft verantwoordelijk orgaan en moet de woningen verzegelen waaruit niets mag worden weggehaald. Rapport wordt ingewacht. De Procureur-Generaal v.g. van Leeuwen.⁸¹

De Procureur-Generaal was dus de formele opdrachtgever; hierdoor kreeg de hele actie een legaal tintje. De Geleense joden werden verzameld op de markt. Een ooggetuigenverslag uit Geleen:

⁷⁶ Dagrapporten Politie Roermond 25 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 547.

⁷⁷ Diverse politierapporten, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739.

⁷⁸ Van Dinter, *De joden van Gennep*, 76. Geen van de zes kwam terug.

⁷⁹ Eline Marcus overleefde zo de oorlog. Zie: Correspondentie 24 augustus 1942, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 117.

⁸⁰ Verslag Burgemeester Beek 26 aug. 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Beek, inv. nr. 4-2.

⁸¹ Dagrapporten Politie Geleen 18 april tot 24 november 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeentepolitie Geleen.

Het was indrukwekkend wat vanmiddag op de Markt plaatsvond, gepakt en gezakt kwamen de joden aan. Ze droegen van alles mee, in dekens gewikkeld. Ze zagen eruit als vluchtelingen, zoals je die soms op foto's ziet. Velen hadden gehuild. Sommigen toonden zich flink en kalm. Honderden mensen stonden te kijken. [...] Ik hoorde een Mof zeggen: '*Arme Menschen, wir müssen uns schämen dasz wir zu so eines Volk gehören*'. Dat getuigt ervan dat er ook onder de Duitsers mensen zijn die gevoel hebben. Sommige toeschouwers stonden de tranen in de ogen. Om half vijf kwam een autobus, waarmee de joden werden weggedragen naar Maastricht. Hun pakken (voor iedere persoon 25 kilo) werden op een vrachtauto geladen. [...] Toen de bus vertrok werden de joden door de honderdkoppige menigte nagewuifd. [...] Een 19-jarige zoon van Cohen uit Lutterade is gevlucht. Men vertelt dat hij zich verdrinken heeft.⁸² In Beek zijn ook twee joden ontvlucht.⁸³ Ook deze zouden zelfmoord hebben gepleegd. [...].⁸⁴

Gustav Winter en Friedrich Freimark hadden samen in Geleen een wasserij. In die wasserij bevond zich op 24 augustus 1942 300 kilo wasgoed van niet-joodse inwoners van Geleen. De burgemeester van Geleen vroeg uitstel van deportatie voor beide joden 'ten einde hen in de gelegenheid te stellen deze wasch te verzorgen en terug te bezorgen'.⁸⁵ Het verzoek werd afgewezen. Beide ondernemers vertrokken naar Westerbork, samen met nog zestien stadsgenoten. Op 27 augustus noteerde de dienstdoende agent in Geleen dat alle aan bederf onderhevige waren uit de huizen van de gedepoteerde joden moesten worden gehaald. Op 29 augustus een correctie daarop; de bederfelijke waren moesten worden overhandigd aan de hulporganisatie voor Duitse oorlogsslachtoffers, *Nat. Soc. Volkswohlfahrt* en niet zoals eerder vermeld aan de Nederlandse Volksdienst.⁸⁶

De archieven betreffende de jodenvervolging in Sittard zijn zwaar gehavend. Ik heb niet kunnen achterhalen aan hoeveel mensen een oproeping moest worden uitgereikt om zich te melden in Maastricht. Wel is bekend dat op 25 augustus 37 bewoners van Sittard in de trein stapten naar Westerbork. Hetzelfde deden de drie opgeroepen inwoners van Susteren.⁸⁷

In Grevenbicht werden vier leden van het gezin Croonenberg aangehouden door de veldwachter en door hem afgeleverd aan de *Sicherheitspolizei* in Maastricht. Het huis van Arthur Croonenberg was niet verzegeld, omdat daar nog diens oude vader woonde, die niet hoefde te worden opgebracht.⁸⁸

De twee joden die woonden in de gemeente Melick en Herkenbosch, ingenieur Hijman Smalhout en zijn vrouw Sara, bleken op 24 augustus 1942, toen de veldwachter hen een oproeping wilde uitreiken, spoorloos verdwenen. De politieman stelde onmiddellijk een onderzoek in. Het echtpaar verbleef, naar men zei, na een mislukte poging tot zelfdoding, in het ziekenhuis van Roermond. Daar werden hun de oproeppapieren ter hand gesteld. De veldwachter haastte zich terug naar Herkenbosch en brak de deur van de woning van Smalhout open. Alles in het interieur wees op een overhaaste vlucht. Op de schrijftafel lag een ongeadresseerd briefje, waarop Smalhout schreef dat hij helaas geen afscheid had kunnen nemen van burens en vrienden. Er lag ook fl.1,10 om 'zijn schuld bij de courant' te betalen. De woning werd verzegeld. Het fruit in hun grote tuin was rijp. De

⁸² Gerrit Cohen; hij dook onder.

⁸³ Frans Kanarek en Alfred Benedik; beiden doken onder.

⁸⁴ Dagboek Rie Op den Camp, geciteerd in: Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 69.

⁸⁵ Verklaring Burgemeester Geleen 24 augustus 1942, Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 9022.

⁸⁶ Euregionaal Archief, Archief Gemeentepolitie Geleen, dagrapporten van 24 tot 29 augustus 1942.

⁸⁷ GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Susteren 1935-1948, inv. nr. 2497.

⁸⁸ Verslag Burgemeester Grevenbicht 12 september 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Grevenbicht, inv. nr. 292.

burgemeester van Melick en Herkenbosch stelde dit ter beschikking aan de eigenaar van het huis, ter compensatie van de gederfde huurinkomsten.⁸⁹

De politie van Roermond kreeg op 24 augustus opdracht aan 45 joden een oproeping te overhandigen. Vier personen bleken niet thuis, dus ondergedoken, te zijn. De 41 anderen kregen de brief waarin stond dat zij zich de volgende dag om 16.30 uur 'reisvaardig' moesten melden bij het politiebureau. Blijkbaar ondervonden de politieambtenaren bij het uitreiken van de oproep al heel wat problemen, want nog dezelfde dag reisde de Commissaris van Politie van Roermond zelf naar Maastricht om overleg te hebben met de *Sicherheitspolizei* over tegenwerpingen en moeilijkheden die waren gebleken betreffende ziekte en andere problemen. Uiteindelijk leidde dat er toe, dat slechts zestien personen per trein en begeleid door vijf agenten van de Marechaussee, naar Maastricht werden gebracht en overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*. Van hen werden er nog eens drie naar Roermond teruggestuurd wegens ziekte. Dertien gingen er door naar Westerbork. Wel arresteerde men enkele dagen later nog twee 'vluchtelingen', het echtpaar Hermann en Mietje Falkenstein-van der Sluis, die ook naar Westerbork werden gebracht.⁹⁰

Onmiddellijk na het wegvoeren van de joden maakten sommige medeburgers zich schuldig aan diefstal van goederen. In Venlo werd door de politie een man aangetroffen in een joodse woning in de Henschriksel. Hij verklaarde op zoek te zijn naar een zeem die door zijn vrouw aan de weggevoerde joodse vrouw was uitgeleend. In de woning van de familie S. trof de politie een pak goederen aan, beddengoed en kleding, dat door S. uit de woning van een jood was ontvreemd. Mevrouw S. werd meegenomen naar het bureau, waar haar werd gewezen op de ernstige gevolgen die dit gedrag kon hebben voor haar. Dat was niet het enige geval van diefstal. De leden van *Ortsgruppe* Venlo van de *NSDAP*, die tot taak hadden om de joodse goederen te inventariseren, brachten diezelfde dag nog zes personen naar het bureau, die allen ervan werden verdacht goederen uit verlaten joodse woningen te hebben gestolen. De meesten van hen kwamen er met een waarschuwing van af; slechts één vrouw uit Tegelen werd overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*.⁹¹

In de school in de Prof. P. Willemsstraat in Maastricht verzamelden zich in de namiddag van 25 augustus 1942 honderden mensen. Zij werden er geregistreerd en kregen van de Joodse Raad wat spullen mee voor onderweg. Midden in de nacht ging de hele stoet op weg naar het station van Wijck-Maastricht, gelegen op tweehonderd meter afstand. Deze gebeurtenissen zijn op een zeer indringende wijze beschreven door een medewerkster van de Joodsche Raad van Amsterdam, waarschijnlijk juffrouw M. van der Hoop. Zij maakte deel uit van de Afdeling Voorlichting van de Raad, bestaande uit 'Referenten', die de joden die zich hadden gemeld, moesten opvangen en wijzen op de mogelijkheden die er nog bestonden om op een 'legale manier' uitstel of vrijstelling te krijgen van 'arbeidsverruimende maatregelen'. Zij walgde van de rol die de Joodsche Raad speelde, maar presenteerde zichzelf als onderdeel van 'de goede tak' van de instelling, omdat medewerkers van de Afdeling Voorlichting 'op die manier werkelijk veel mensen kunnen redden'. Zij reisde mee naar de 'Provincie' en was daar getuige van hetgeen gebeurde op de verzamelplaatsen voor joden. Zij schreef nog dezelfde week een verslag voor een zwangere vriendin, die wordt aangeduid als 'Querida Germaine'. Uit dit verslag wordt door De Jong geciteerd.⁹² In alle Limburgse publicaties wordt dit citaat geheel of gedeeltelijk overgenomen. Steeds wordt dat ene zinnetje herhaald: 'Er deed zich het

⁸⁹ Brieven Burgemeester Melick en Herkenbosch augustus-september 1942, Stadsarchief Roermond, Archief Gemeente Melick en Herkenbosch, inv. nr. 1415. Smalhout en zijn vrouw probeerden opnieuw aan deportatie te ontkomen door naar België te vluchten. Na hun arrestatie werden zij gedeporteerd vanuit Mechelen. Zij overleden in Auschwitz in september 1942

⁹⁰ Geen van de mensen uit Roermond keerde terug. Zie: Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 33; en: Brief Commissaris van Politie 26 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

⁹¹ Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

⁹² De Jong, *Het Koninkrijk, deel 6, eerste helft*, 33-34.

merkwaardige feit voor dat hier [in Maastricht HvR] de grootste opkomst is geweest van het heele land.' Bij deze opmerking kan men echter een kanttekening plaatsen. Gezien de cijfers lijken Limburgse joden niet méér dan anderen bereid te zijn geweest de orders van de bezetter op te volgen. De helft van de op te roepen personen wist zich te onttrekken aan deportatie. Uit het belangrijke verslag van de medewerkster van de Raad zullen wij uitvoerig citeren, omdat het een goed beeld geeft van wat zich in Maastricht op 25 augustus 1942 afspeelde:

Dit is een rapport, dat ik zoo uitvoerig en objectief mogelijk zal trachten te houden, over de gebeurtenissen in Limburg en Brabant, die ik de afgelopen week heb meegemaakt. Het is geen technisch verslag; dat zal wel door de deskundigen gemaakt worden. Ik maak dit enkel 'pro memorie', in alle beteekenissen van deze uitdrukking. Nooit, nooit en nooit mag de beschaafde wereld vergeten wat de Duitschers ons hebben aangedaan. Dit is ook een van de redenen waarom ik er zo op heb aangedrongen om mee te gaan. Het was om de drommel geen vacantie-uitstapje. [...]. Ik wilde zelf alles meemaken en geen berichten hooren uit de tweede of derde hand, of nog verder. [...] Ik zou zoo graag willen dat bij al je vrienden en bij alle behoorlijke menschen bekend werd, hetgeen de Duitschers helaas zo 'gründlich' verborgen hebben weten te houden. Daar gaat-ie dan.[...]

Van de eerste dag [in Maastricht HvR] weet ik me niet meer zooveel te herinneren. De bevolking in Maastricht heeft, voor zoover ze met de situatie bekend was, geweldig meegeleefd. De leden van de J.R. klaagden dat ze liefst met een bordje 'ik hoef niet weg' op hun borst hadden willen loopen, zooveel werden ze door iedereen dienaangaande geïnterpelleerd. Wat voornamelijk meteen vrijgesteld kon worden waren zieken en Wit-Russen. Je begrijpt wel dat de ziekenhuizen in het heele land uitpuilen van de Joden; [...]. Er was maar een doodenkele arts of genees-heer-directeur, die bang was zichzelf te compromiteeren door een attest af te geven waarmee hij een ander het leven kon redden. Wit-Russen komen er in Zuid-Limburg veel voor: er zijn veel afstammelingen van Poolsche en Russische mijnwerkers bij.

Het meeste werk begon echter pas de volgende dag in de school [Prof.P.Willemsstraat HvR], waarheen de toekomstige slaven der Duitschers zich uit de heele provincie Limburg begeven moesten voor het transport. Er deed zich het merkwaardige feit voor dat hier de grootste opkomst is geweest van het heele land: 50 % van de oproepen. In den regel is er overal 10-25 % opgekomen. Dat zijn dan degenen die niet vrij- of uitgesteld, ondergedoken of gevlucht zijn. In Limburg was het vluchten echter zeer moeilijk: er waren uitdrukkelijk waarschuwingen gegeven en de grens was driedubbel bewaakt. [...]

In die school was voor iedere stad een lokaal ingericht. Verder was er een z.g. 'linnenkamed.w.z. daar konden de menschen die niets hadden nog een heele uitrusting krijgen. Het is geweldig zooveel als daar bij elkaar gebracht was. Zoowel de grote zaken (b.v. Vroom en Dreesmann) als particulieren hebben alles gegeven wat ze missen konden. [...]. Er lagen stapels dekens, rugzakken, nieuw wollen ondergoed, pullovers, shawls, wanten, skimutsen, jassen, maandverband, medicamenten, toiletartikelen enz. enz. Teveel om op te noemen. Dan was ook de cantine geweldig verzorgd, ook al weer met medewerking van de bevolking. Van het verplichte uur van opkomst af (4 uur 's middags tot 11 uur 's avonds) liepen er aan één stuk door dames rond, die belegde broodjes, koffie, thee, melk en fruit presenteerden. Er was ook snoep en koekjes voor de kinderen gezonden. In het gebouw was ter bewaking marechaussee⁹³ aanwezig, die heelemaal niet wist waar het om ging. Dat hoorden ze pas van ons. Allemaal prima lui, die er ontzettend de smoor in hadden, temeer omdat ze velen van de vertrekkenden persoonlijk kenden. Ondertusschen waren de Referenten hard aan het werk. Het ene geval na het andere werd den in het gebouw

⁹³ Het is onwaarschijnlijk dat het hier de Marechaussee betrof.

aanwezigen *Obersturmführer* van de SS voorgelegd. De vrouw van een onzer advocaten, een arische doctores, heeft prachtig werk verricht: in de dokterskamer verzamelde ze alle invaliden – kreupelen, gebochelden, verlamden enz. – Toen riep ze de *Obersturmführer* en zei: ‘Dat is jullie ‘*Arbeitseinsatz*’ voor Duitschland’.

Op die en andere manieren zijn er nog een stuk of wat mensen de deur uit gewerkt. Jammer genoeg was er nog een andere rooverhoofdman bij, die veel gevallen heeft afgeketst. [...].

Stel je even voor: je weet hoe warm het vorige week was. Van vier uur tot half twaalf hebben die mensen in hun lokaal gezeten. Ze waren (op aanraden van de J.R., omdat ze op die manier nog wat extra’s mee konden nemen) dik aangekleed met dubbele stellen ondergoed, de mannen met twee broeken, pullovers en jassen; de vrouw in trainingspakken, dikke sokken en truien. Er heerschte echter overal een rust en een discipline, waar geen Duitse dril het bij kan halen. Zoowel de goede als de slechte karaktereigenschappen van de mensen krijgen in deze dagen een veel duidelijker reliëf.

Om kwart voor twaalf [in de nacht HvR] werden ze naar buiten gebracht (vrouwen en kinderen, evenals zware bagage, gingen met een vrachtauto) en opgesteld in colonnes. Ze werden nog even toegesproken: ze mochten niet spreken onderweg en wie uit de rij liep werd doodgeschoten. De stoet werd als volgt gevormd: voorop politie op de fiets; de marechaussee in een motorziespan met den *Obersturmführer*, dan vier man van de marechaussee te voet; daarachter vier stuks J[oodsche] R[aad] als een soort van gijzelaars; daarachter het transport dat weer op dezelfde wijze van achteren gedekt was. Aan beide kanten gewapende S.S.. Het is jammer dat mijn uitdrukkingsvermogen zoo beperkt is. Ik zou zoo graag mijn indruk willen weergeven van deze nachtelijke exodus. Deze zwaarbepakte zwijgende groep mannen en vrouwen, die bewaakt als gevaarlijke misdadigers door de stad naar het station trok. [...] Bijna geen Maastrichtenaar heeft er iets van gemerkt. Het was bijna twaalf uur en de weinigen die nog op straat waren, werden tevoren door de politie weggejaagd. Kun je begrijpen hoe ik mij voelde, toen die mensen, eenmaal in de coupés ingeladen, ons begonnen te bedanken voor alle goede zorgen en ons het beste en sterkte wenschten? Stel je voor: zij, de slachtoffers, aan ons, Joodsche Raad, ridders van de droevige figuur, Don Quijotes in het kwadraat. Met een voorbeeldige zelfbeheersching en rust zijn zij weggereden; sommigen wuifden ons nog toe. Misschien realiseren ze zich pas naderhand wat er gebeurd is. Op het moment zelf geven ze zich geheel over; ze hebben afgesloten alles wat hun vroegere leven betreft en hoeven zich nu om hun toekomst niet meer te bekommeren. Er wordt voor ze gezorgd; ze zijn lijfeigenen geworden zonder eigen verantwoordelijkheid. [...].

Uit Maastricht herinner ik mij nog een geval, waarin een kindje van drie jaar met zware pneumonie, kroep en peritonitis in het ziekenhuis lag: de ouders moesten weg. [...].⁹⁴

In totaal had de gemeentepolitie van Maastricht opdracht om 422 personen uit de stad en uit Zuid-Limburgse gemeenten over te dragen. Telt men daarbij de bekende of geschatte aantallen voor de gemeenten Gennep, Roermond (45), Melick en Herkenbosch (2), Susteren (3), Sittard, Geleen en Beek (6) op, dan komt men op een totaal van ongeveer 580 personen. Van deze kwamen er uiteindelijk ongeveer 290 in Westerbork. Allen waren jonger dan zestig jaar. De spoorlijn had in die dagen nog geen aftakking naar het Kamp Westerbork. De mensen moesten in de vroege ochtend van 26 augustus een uur lopen van het station Hooghalen naar het kamp Westerbork. Onderweg stonden zij onder toezicht van een paar SS-ers en de ordedienst van het kamp.

⁹⁴ Verslag van een medewerker Joodsche Raad, NIOD, Archief J.J. (Koos) Vorrink, (dossier 186c) inv. nr. 3a.

208 van de 290 Limburgers bleven slechts twee dagen in Westerbork; zij werden ingedeeld bij het transport van 28 augustus richting Auschwitz. De Limburgers maakten een derde deel uit van dit transport, dat in zijn geheel bestond uit 608 personen. Het is informatief het Limburgse deel te vergelijken met het niet-Limburgse deel. (Zie tabel 3)

Tabel 3. Leeftijdverdeling transport 28 augustus 1942 naar Auschwitz

	Geb. tot 1882	Geb. 1883-1926	Geb. vanaf 1927	Totaal
Limburgers	0	185	23	208
Niet-Limburgers	107	238	55	400
Totaal	107	423	78	608

Alle Limburgers waren jonger dan zestig jaar; de jongste, Kurt Freimark uit Geleen, was twee jaar en acht maanden oud. Onder de vierhonderd niet-Limburgse reizigers bevond zich een relatief groot aantal ouderen.⁹⁵

De reis ging per personentrein, waaraan een goederenwagon was gekoppeld voor de bagage.⁹⁶ Ze verliep redelijk comfortabel. Onderweg werd gestopt op een station, waar gelegenheid werd gegeven water te drinken. De joden mochten ook kaarten schrijven naar huis, maar die zijn nooit bezorgd. 'Iedereen was opgewekt en vrolijk'.⁹⁷ Aan de vrolijkheid kwam een abrupt einde, want op 29 augustus in de late namiddag stopte de trein in Kosel, een halte ongeveer een uur rijden vóór Auschwitz-Birkenau. De trein met de Limburgers was de eerste Nederlandse trein die hier halt hield. Alle mannen tussen 16 en 50 jaar, die tot dat moment nog de illusie hadden dat zij in een ver werkkamp, maar verenigd met hun gezinnen, zouden moeten werken, werden met geweld gescheiden van vrouw en kinderen of van hun ouders. De 131 vrouwen, kinderen en de mannen van 50 tot 60 jaar, vonden allemaal de dood in Auschwitz, 126 van hen op 31 augustus 1942 in de gaskamer. Vijf jonge meisjes passeerden de selectie in Auschwitz en hadden het 'privilege' om te mogen werken in plaats van rechtstreeks naar de gaskamer te worden gestuurd. De achttienjarige Gertrud Lehmann uit Maastricht hield dit drie weken vol, Claire Aleksandrowicz uit Maastricht (20 jaar) en Ilse Roer (17 jaar) en Henny Cohen uit Geleen (17 jaar) vijf weken en Jeannette Zeligman uit Meerssen (17 jaar) zes weken. Het bericht van overlijden van Henny Cohen bereikte haar woonplaats. Op 19 oktober 1942 liet *der Standesbeamte in Vertretung* van Auschwitz weten aan de Burgerlijke Stand van Geleen, dat Henny Cohen, *ohne Beruf, wohnhaft Lutterade bei Limburg, Mauritslaan 110 Holland*, op 26 september 1942 om 6.10 uur in Auschwitz, *Kasernestrasse*, was overleden. *Todesursache: Influenza*.⁹⁸

Tachtig mensen bleven voorlopig achter in Westerbork. Sommigen bleven omdat ze een procedure om uitstel waren begonnen, waarvan de uitslag nog niet bekend was. Anderen kregen een baantje in het kamp, zoals Joseph Kozenicki uit Maastricht, die een goede elektricien was.⁹⁹ Hij en zijn gezin verlieten Westerbork op 20 juli 1943 met de trein naar Sobibor. Ook Bernard Wajnkowski uit Maastricht bleef achter. Zijn vrouw was zwanger en met hun twee kinderen was zij in Maastricht achtergebleven. Bernard liet echter via de Joodsche Raad aan zijn vrouw vragen om alsnog vrijwillig met de kinderen naar Westerbork te komen. Dat deden ze: het gezin vertrok samen met de volgende

⁹⁵ Interviews met overlevenden, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 1037; en: transportlijst 25 aug. 1942, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 245. Op dezelfde 25ste augustus waren nog op twee andere plaatsen in Nederland joden gearresteerd. In Zwolle werd een groep joodse mannen weggevoerd. In Utrecht een groep ouderen. Zie ook: Anne Voolstra en Eefje Blankevoort, red., *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 72.

⁹⁶ Interviews met overlevenden, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 1037.

⁹⁷ Interview met Hans Bonn, ibidem.

⁹⁸ Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 71.

⁹⁹ Mededeling mevrouw Hardenberg-Hein, Maastricht.

trein op 31 augustus. Moeder, kinderen en hun ongeboren kind, werden op 3 september vergast; Bernard stierf een jaar later.

Vanaf augustus 1942 was er in Westerbork een kleine Limburgse gemeenschap, een wisselende gemeenschap: mensen kwamen en mensen gingen.

Westerbork.

Het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork¹⁰⁰ was door de Nederlandse regering en met financiële steun van het Centraal Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, ingericht voor de opvang van joodse vluchtelingen uit Duitsland, die na maart 1938 het land waren binnengekomen. Op 9 oktober 1939 vestigden de eerste bewoners zich in het kamp. Ten tijde van de Duitse inval woonden er 800 mensen.¹⁰¹

Vanaf 1 juli 1942 kreeg Westerbork een nieuwe functie. In het kader van de voorgenomen deportatie van alle Nederlandse joden naar het oosten werd het kamp een tijdelijke verblijfplaats voor joden die wachtten op hun vertrek: het *Polizeiliches Judendurchgangslager Westerbork*. Het kamp onderging een flinke uitbreiding. Op het terrein van 25 hectare werden een aantal grote woonbarakken gebouwd. Elke barak werd in tweeën gedeeld, één deel voor mannen en één deel voor vrouwen en kinderen. Verder was er een wasruimte en een wc. Had het kamp tot dan nog min of meer het karakter gehad van een woonoord, nu werd het door een prikkeldraadomheining en zeven wachttorens omgevormd tot een gesloten interneringskamp. Het stond onder het gezag van de *Sicherheitspolizei* en werd aan de buitenkant bewaakt door een Nederlands *SS-Wachbataillon*. De eerste kampcommandant, nog in functie bij de aankomst van het grote transport uit Limburg in augustus 1942, was *Dr. Erich Deppner*, een harde *SS*-er, die in zijn vorige functie in kamp Amersfoort een grote groep Russische krijgsgevangenen had laten executeren.¹⁰² Het karakter van Deppner strookte niet met de bedoeling van de Duitsers om de verwijdering van de joden uit Nederland zo geweldloos mogelijk te laten verlopen. Hij werd op 1 september vervangen door de eveneens wrede en ook nog aan alcohol verslaafde Josef Dischner. Toen ook deze onnodig veel onrust veroorzaakte onder de gevangenen trad op 12 oktober Albert Konrad Gemmeker aan als commandant. Onder zijn leiding functioneerde het kamp als een goed geoliede schakel in het vernietigingsproces van joden en zigeuners.

Tot half tien in de avond konden de gezinsleden vrij in het kamp en in de hele barak verblijven. Enkele barakken waren ingericht voor de kampadministratie, als centrale keuken en als badhuis. De voeding in het kamp was niet slecht. De meeste mensen deden geen werk. De weinige arbeidsplaatsen waren erg in trek, omdat zij vaak tijdelijk uitstel boden van deportatie naar het oosten. De dagelijkse leiding was in handen van een joodse kampleiding, waarin de 'oude' ingezetenen uit de tijd van het vluchtelingenkamp een belangrijke rol speelden. De bewaking binnen het kamp was grotendeels in handen van een eigen Joodse Ordedienst. De kampcommandant liet vrijwel de hele dagelijkse organisatie over aan de joden zelf. Hij wenste dat het leven in het kamp zo normaal mogelijk zou verlopen. Om die reden stimuleerde hij ook dat er muziek- en cabaretvoorstellingen werden gegeven. Er bevond zich een school, er gold strikte leerplicht. In het kamp was een groot en goed geoutilleerd ziekenhuis, dat later een capaciteit zou krijgen voor 1700 patiënten en waar duizend personeelsleden werkten. Het lag doorgaans vol, mede omdat een opname bescherming leek te bieden tegen deportatie.¹⁰³

¹⁰⁰ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8 tweede helft*, 689-729.

¹⁰¹ Er was in de dagen van de inval een mislukte poging gedaan om de bewoners van het kamp te evacueren naar het westen van Nederland.

¹⁰² De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8 tweede helft*, 691-694.

¹⁰³ Maar die bescherming bleef niet bestaan. In een telegram van 4 februari 1944 vroeg Gemmeker aan Zöpfer toestemming om de zieken uit het kampziekenhuis te mogen deporteren. Het getal van '*Nichttransportfähigen*'

Het aantal joden dat moest worden afgevoerd werd bepaald door Rauter, Harster en Wilhelm Zöpf van IVB4 in Den Haag. Op de samenstelling van de lijst van duizend personen, die met elke trein moesten vertrekken, had de joodse kampstaf invloed, al hield de kampcommandant natuurlijk het laatste woord. Vanaf 15 juli 1942 vertrok er, aanvankelijk tweemaal per week, later eenmaal per week op dinsdag, een trein naar het oosten. De transporten vertrokken tot november van station Hooghalen, enkele kilometers verwijderd van het kamp. Na november was er een aftakking van de spoorlijn aangelegd tot binnen het kamp.

Na het vertrek van de trein op 28 augustus 1942, met aan boord 208 Limburgers, kwamen er weer nieuwe bewoners uit de zuidelijke provincie. Op 2 en 3 oktober werden de werkkampen leeggemaakt en kwamen een tiental Limburgers uit 'Het Overbroek' bij Ochten in Westerbork. In diezelfde tijd werden ook een aantal van hun familieleden, de families Goudsmit en Van Wien uit Venlo, gearresteerd, in totaal tien personen.¹⁰⁴ Op 13 oktober werden in Maastricht twee gezinnen, zeven personen gearresteerd en via het Huis van Bewaring op 16 oktober naar Westerbork gebracht. Het betrof de gezinsleden van twee voormalige bewoners van joodse werkkampen, Marcus Salomon en Max Karels.¹⁰⁵ Op 22 oktober werden uit Kerkrade de zes gezinsleden gedeporteerd van Max Weinblum, die zelf eerder als strafgeval naar Mauthausen was gedeporteerd en aldaar op 14 oktober was overleden.¹⁰⁶ Op diezelfde dag werd ook de Maastrichtse familie Spielmann-Hudes, zes personen, waarvan de jongste dochter Edith zes weken oud was, gearresteerd en via het Huis van Bewaring naar Westerbork gebracht. Het gezin was in augustus vrijgesteld omdat Helena Spielmann-Hudes toen hoogzwanger was. Maar nu haar kind zes weken oud was, werd deportatie verantwoord geacht. Echter zij werden niet naar Auschwitz gedeporteerd, maar geïnterneerd in een kamp in het Franse Vittel. De reden was dat de in New York geboren Helena de Amerikaanse nationaliteit bleek te hebben.¹⁰⁷

Binnen Westerbork liep de spanning elke week, als de dinsdag naderde, hoog op: wie zou deze week bij de duizend personen behoren die moesten vertrekken naar het oosten? Soms kon een verzoekschrift of een ziekenhuisopname van een lid van het gezin voor enige tijd uitstel zorgen. Soms leidde dit tot langdurige omzwervingen. Marcus Salomon uit Maastricht was op 3 oktober 1942 in Westerbork aangekomen vanuit een joodse werkkamp. Op 13 oktober werden ook zijn vrouw en drie kinderen uit Maastricht opgehaald. Zijn oudste zoon Manus zat ondertussen opgesloten in Vught, waarheen hij was vervoerd vanuit de gevangenis in Maastricht. Marcus stond op de conceptlijst van personen die naar Auschwitz zouden worden gedeporteerd, maar hij kreeg uitstel omdat zijn vrouw Sophia moest worden opgenomen in het kampziekenhuis. Toen zij in februari 1943 daaruit was

en het voor hun verzorging benodigde personeel drukte zwaar op de aantallen personen die beschikbaar waren om de vereiste transportquota te halen. Bovendien, zei Gemmeker, zouden de meeste joden, als er een *'radicaler Abtransport von Kranken durchgeführt wird'* snel van hun ziekte zijn genezen. Zie: Telegram Gemmeker 4 febr 1944, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork. In het transport van 8 februari waren 300 zieken uit het ziekenhuis en 40 weeskinderen ingesloten.

¹⁰⁴ Sally van Wien was ziek en werd overgebracht naar het ziekenhuis. De negen anderen werden door de Marechaussee naar het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch gebracht. Van daaruit werden ze doorgestuurd naar Westerbork, voor allen het voorportaal van de gaskamer van Auschwitz. Sally van Wien bleef voorlopig in Venlo, blijkbaar in slechte gezondheid. Want toen zeven maanden later de laatste joden moesten vertrekken vroeg de burgemeester opnieuw, maar nu vergeefs om gezondheidsredenen vrijstelling voor Van Wien. Zie ook: Dagrappporten Politie Venlo 2 oktober 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103; en: Lijst van oorlogsdoden van Venlo <http://historie.venlo.nl>.

¹⁰⁵ Ik heb niet kunnen achterhalen waarom deze gezinnen in Maastricht op 13 en niet op 3 oktober werden gearresteerd, gelijk met de andere gezinsleden van joden in werkkampen. Zie: Rapport Commissaris van Politie 16 oktober 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537.

¹⁰⁶ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 96.

¹⁰⁷ Lijst van arrestaties oktober/november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 305; en: Rapport Commissaris van Politie 27 oktober 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537.

ontslagen werd het hele gezin overgebracht naar kamp Vught, waar het werd herenigd met de daar verblijvende zoon. Marcus, zijn vrouw Sophia en hun twee jongste kinderen gingen vervolgens op 7 juni weer terug naar Westerbork en zij maakten deel uit van het beruchte kindertransport naar Sobibor. Zoon Manus en dochter Rosalie bleven in Vught. Manus werd ingedeeld bij het Moerdijk-commando. Manus en Rosalie gingen 11 november 1943 van Vught naar Westerbork en op 25 januari 1944 naar Auschwitz.¹⁰⁸

Enkele personen slaagden erin om langs legale weg weer uit het kamp Westerbork naar Limburg terug te komen. Leonard Salomon uit Maastricht kwam op 3 december 1942 weer thuis, waarschijnlijk omdat hij moest zorgen voor zijn kinderen die een niet-joodse moeder hadden. Ondanks zijn scheiding zal hij zijn beschouwd als gemengd gehuwde met kinderen.¹⁰⁹

Tussen 28 augustus en 10 november verlieten precies honderd Limburgers Westerbork in vijftien verschillende transporten naar Auschwitz. Op 4 september zaten dertien mensen in de trein, nadat ze er kennelijk in geslaagd waren op 28 augustus één week te worden vrijgesteld. Op 28 september waren het er twaalf; op 5 en 12 oktober in totaal zeventien personen: de joden uit de werkkampen en hun gezinnen. Op 30 oktober verliet een trein het kamp met aan boord de gezinnen Bonem, Ginsberg en Silbermann uit Heerlen, die waren gearresteerd na hun gezamenlijke mislukte poging om in Drenthe onder te duiken. De twaalf Limburgers in de trein van 2 november waren twee families uit Maastricht, Karels en Kirchheimer. Van de honderd tussen 28 augustus en 10 november gedeporteerden kwam er één terug: de bij zijn transport op 21 september zestienjarige Max Moszkowicz uit Maastricht.¹¹⁰

In totaal werden vanuit Westerbork ruim 100.000 joden naar het oosten doorgestuurd, naar Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen en Theresiënstadt. Onder hen waren 850 Limburgers. Op 12 april 1945 werd Westerbork door de Canadezen bevrijd; er verbleven toen nog 876 joden in het kamp, voor het merendeel recent gearresteerde onderduikers. Bij die 876 was één Limburger: de Roermondse jongeman Kurt Nathan.¹¹¹

In de dagen dat ze verbleven in Westerbork schreven veel joden brieven en kaarten naar vrienden en familie in Limburg. Kinderen pasten zich gemakkelijk aan en hun brieven zijn het bewijs dat hun ouders erin slaagden voor hen het leven in het kamp zo normaal mogelijk te laten doorgaan. De elfjarige Joseph Kirchheimer uit Maastricht verbleef van 26 augustus tot 2 november 1942 met zijn ouders en zusje in Westerbork. In die tijd stuurde hij vier briefkaarten aan zijn vriendje Paul Lardinois in Maastricht. Op 5 september schreef hij:

Geliefde Paul, Wij zijn hier goed aangekomen en verblijven hier in het kamp. Ik ga hier ook naar school. Krijgen jullie nog fruit? Wij krijgen hier geen. Je hoeft vooreerst geen te verkopen. Je kunt mij misschien iets nieuws schrijven van Maastricht. Ook veele groeten aan je ouders, Harij, Robbie en Schonie. [...]

En op 19 september: '[...] Ik had direct geschreven, maar wij mogen alleen alle 14 dagen schrijven. Wij hebben weer regenweer. Ik ga hier graag naar school.' Op 8 oktober:

¹⁰⁸ Beide jonge mensen wisten Auschwitz te overleven.

¹⁰⁹ Verslag Commissaris van Politie 4 september 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739. Het ontslag uit Westerbork hielp hem niet, want Salomon overleed in Sobibor op 7 mei 1943.

¹¹⁰ Moszkowicz werd als pleegzoon liefdevol opgenomen in het gezin Bessems uit Amby en huwde later met de dochter des huizes. Hij werd een succesvol en bekend advocaat.

¹¹¹ Na de oorlog kon Nathan, dank zij het feit dat hij vóór de oorlog twee jaar van de MULO had doorlopen en Duits, Spaans en Engels sprak, meteen aan de slag bij de Dienst der Repatriëring in Roermond. Zie: Brief Milit. Commiss. Midden-Limburg 11 juni 1945, RHCL, Archief 07.E.09, Militair Gezag, inv. nr. 74.

Hoe gaat het je en je ouders? Ik hoop goed. Ook wij zijn gezond. Paul, kan jij misschien een paar patterijen sturen, 2 van de ronde en 2 van de vierhoekige. Ik was jou zeer dankbaar daarvoor. Voor vandaag weet ik niets meer. Nog hartelijke groette van je vriendje. En speelen wij ook vaak voetbal met een leeren bal. En wij hebben goeie partijen. Ook nog veele groete aan jou ouders. Ik verveel mij hier niet erg. Wij speelen s'middags roovertje. En rijen met karretjes die wij zelf gemaakt hebben. Afz. Jozef Kirchheimer, B43k Westerbork Post Hooghaalen (Oost) Drente.

Op 18 oktober: '[...]. Je pakketje en briefkaart heb ik ontvangen. Hartelijk bedankt daarvoor, ik was zoo blij daarmee. Alles was lekker, be zonders de koek. [...]. Wil jij mij misschien een tube plaksel sturen? [...]'¹¹²

Sylvain Wolf uit Sittard schreef drie brieven naar zijn familie in Beek. Op 26 augustus schreef hij:

Lieve allen, Wil jullie eventjes enige woordjes berichten het gaat ons allen goed en hoopen dat het zoo verder zal gaan. Sef en ik liggen boven elkaar en de vrouw in een andere barak. Mevr v d Horst houdt zich ook goed en laat jullie allen groeten. Wij waren om 12 ¾ [in de nacht HvR] uit M vertrokken en s morgens om 7 ¾ hier en dan hele dag geschouwd en zijn doodop. Mina en Frits heb ik ook gesproken. Ze maken het goed en laten jullie groeten. Vrijdag nacht vertrekken wij denkelijk naar Opper-Silezie waar en hoe weet ik zelf niet. Houden jullie je maar kalm en ik voel me heel sterk en ben vol vertrouwen dat we ons na te langen tijd weer zien. Laat de brief s v p aan alle kennissen lezen, ook aan de 2 fam. Hertzdahls en andere en bedank hun nog eens hartelijk voor alles. Stel¹¹³ kan ik niet apart schrijven en moeten bij een [onleesbaar]. Hierbij groet ik u nog eens allen en hoop dat het jullie goed mag blijven gaan. Hopelijk hoeft Sophie [zijn zus in Beek HvR] nog niet weg en kan ze nog eens afwachten. Maak nog hartelijke groeten aan de kinderen en op spoedig wederzien, je liefhebbende broer Sylvain.

In moeilijk leesbaar handschrift hierna nog een paar regels:

Ik had Mie en de kinderen en ook Greta Horn in M getroffen.. De verzorging in Maastr was priema. Zijn wij nou op plaats van bestemming aangekomen en ik kan jullie schrijven dan doe ik het. Is Frits al in Maastr geweest bij Selma Sanders en [?] Leeraar. Ik had haar nog iets gegeven wat jij goed kunt gebruiken. Doe vele groeten aan Jeske en Louis. Zoen mij de kinderen hartelijk en zeg dat ze lief moeten zijn. Voor Sophie is dat alles [?] en ze moet zich maar flink houden als iets komt, of iets anders doen. Daag.

Op 27 augustus kwam een tweede brief:

[...] Gisteravond was ik bij Lotte Landerath en haar man op visite. Ze heeft een leuk kindje. Vanmiddag komt mij haar man halen voor koffie te drinken, tenminste zoo goed en zoo kwaad als het kan. Ik heb weer alles ingepakt voor vannacht en zullen wij hopen dat wij een voorspoedige reis hebben, doch had natuurlijk liever naar Beek. Zoonet heb ik mij opgegeven voor Eerste Hulp voor ongeval bij op weg. En hoop misschien zoo 'n post te houden, dat was fijn hè. Het is gloeiend heet hier en zal het wel niet prettig zijn op reis. Vanmorgen zij mij Karel van der Horst [vriend uit Beek HvR] dat hij Frits [Mennens, zwager van Sylvain HvR] nog een telegram had gestuurd om te komen, maar even later zij ze [mevrouw van der Horst HvR] dat het niet nodig was. Vanmiddag hadden wij roode kool met rotte aardappelen met de schil en zal het nog wel vaker tegenvallen. Maar enfin, daar moeten wij ons maar tegen

¹¹² Brieven in bezit Paul Lardinois, Maastricht. Het hele gezin Kirchheimer overleed in de gaskamer op 5 november 1942.

¹¹³ Zijn zus Estella [HvR].

verzetten. Hopenlijk gaat het met Stel goed en zeg haar¹¹⁴ nog eens dat ze goed moet eten, anders kan ze helemaal geen honger lijden. Het brood ben ik nog niet aan begonnen en bewaar mij het zoo lang mogelijk. [...] Zeg tegen Sophie dat ze goede moed moet houden en flink zijn en dat denk ik wel van haar. Ik zal zoo spoedig nog iets van mij laten hooren als het kan. Jullie broer Sylvain. [...] Hou jullie sterk, het is maar een vakantie reisje.¹¹⁵

Het was natuurlijk geen vakantiereisje, dat wist Sylvain heel goed. Vandaar zijn uitspraak dat Sophie zich flink moest houden, of 'iets anders doen'. Het was een nauwelijks verholen toespeling op onderduiken. En dat deed Sophie: ze dook onder in een klooster in België.¹¹⁶

Veel mensen suggereerden een optimistische visie op de toekomst, maar uit de context blijkt dat die alleen was bedoeld om de achterblijvers en familieleden niet ongerust te maken.

Adèle Drielsma-Salomon uit Vaals, 69 jaar oud, had op 8 april 1943 samen met haar man Jonas-Adam Drielsma de provincie moeten verlaten. Wij spreken daarover in het volgende hoofdstuk. Zij hadden toestemming gekregen om naar het huis van hun dochter in Amsterdam te verhuizen. De reden was waarschijnlijk dat Jonas-Adam een ernstige oogziekte had, waardoor hij nauwelijks nog kon zien. In Amsterdam werd hij opgenomen in het ziekenhuis, maar zijn vrouw Adèle moest naar Westerbork. Zij schreef een groot aantal brieven in het Duits vanuit het kamp naar haar zieke man in Amsterdam. Op 8 juni 1943 schreef zij – in de Nederlandse vertaling – :

Mijn lieve man! Jouw lieve kaarten en brieven kwamen alle in ons bezit. Wij zijn blij dat jij je zo flink houdt. Jammer, dat wij ze niet allemaal kunnen ontcijferen: je schrijft zo klein [...]. Kun je het niet door iemand anders laten schrijven, aan wie jij ze dicteert? Met ons gaat het voorlopig goed, wij hebben ons hier goed gewend. Het gaat veel beter dan verwacht. Els woont bij mij in de barak; Kurt is in barak 57. Wij zijn echter vaak bij elkaar. Els helpt in het huishouden [in één der huisjes in het kamp HvR] [...] Ik zelf heb niets te doen. [...] Het is allemaal niet zo erg, behalve dat ik jou mis. [...] Uit Maastricht komt elke week een pakje, met van alles. [...] Dus maak je over mij maar geen zorgen. [...] Dus, als God belieft, wordt alles weer anders. [...] Hier zijn veel bekenden. Maar deze week gingen er veel weer weg, ook oom Seligmann [?] en Stella. Ook was mevrouw Weinhausen met haar kinderen hier; zijn ook weer weg. [volgt een opsomming van twintig bekenden die in Westerbork waren en van wie de meeste weer zijn vertrokken] Gisteren werd bekend dat ik nog hier kan blijven, tot jij gezond bent. Maar een paar uur later werd dat weer herroepen. Er komen hier alsmar andere berichten. Dus, man, kan het gebeuren dat ook ik op transport ga. Men moet met alles rekening houden, maar het is nog niet zeker. Het wordt immers altijd weer veranderd. Als het zo mocht zijn, dan hoor je het van Miranda. Of ik stuur nog een kaart. Je hoeft je nog niet ongerust te maken, het is nog niet zover. [...] Hopelijk blijft jouw ene oog goed. Span je maar niet teveel in met schrijven! Er is immers wel iemand die wil schrijven. Dus, lieve man, houd je goed en gezond en duizend groeten en zoenen van je liefhebbende vrouw Adèle.¹¹⁷

Adèle mocht die week inderdaad blijven, maar werd op 13 juli naar Sobibor gedeporteerd.¹¹⁸

Leo Salomon, die ik noemde in het begin van dit hoofdstuk, schreef vanuit Westerbork een ontroerende brief aan zijn twee kinderen in Maastricht. Leo was gehuwd geweest met een niet-

¹¹⁴ Estella had een eetstoornis (informatie van familie).

¹¹⁵ Brieven van Sylvain Wolf uit Westerbork 26 en 27 augustus 1942, in bezit van familie F. Mennens, Beek.

¹¹⁶ Sylvain stapte in Kosel uit de trein naar Auschwitz en overleed in 1943 ergens in een werkkamp.

¹¹⁷ Brief Adèle Drielsma-Salomon, privé-archief A. Drielsma, Maastricht.

¹¹⁸ Jonas-Adam verbleef in het Amsterdamse Nieuw Israelitisch Gasthuis. Hij zou rond half augustus worden ontslagen, maar dat wachtten de Duitsers niet af: op 13 augustus werd het ziekenhuis leeggehaald, waarna alle patiënten naar Westerbork werden overgebracht. Op 24 augustus zat Jonas-Adam, vrijwel blind, in de trein naar Auschwitz.

joodse vrouw, maar leefde van haar gescheiden. Hij was op 25 augustus 1942 naar Westerbork gebracht en een paar dagen later weer vrijgelaten. Op 11 november werd hij opnieuw gearresteerd. Hij verbleef tot mei 1943 in het kamp, waarschijnlijk omdat er een procedure liep vanwege de verantwoordelijkheid die hij had voor zijn twee minderjarige kinderen, die half-jood waren. Toen kwam het definitieve bericht dat hij weg moest. Hij schreef:

Maastricht [Hij vergiste zich, want hij verbleef in Westerbork HvR] 3 Mei 1943. Lieve Emiel en Jakie, Het is op het ogenblik maandagavond. Ik kan niet slapen want morgenvroeg om zeven uur vertrekt een trein de goederenwagens in elken wagen gaan 65 mensen gewoon op de grond zullen wij vertrekken Wat heeft jullies papa toch gedaan dat hij zoo wreed van jullie word afgetrokken, jullie niet meer te kunnen zien en niets van jullie meer horen dat zal mij pijn doen. het is treurig dat ik zoo naar jullie moet schrijven 1 maal naar 7 maanden hier te zijn moet ik nu ook mee vertrekken. duizenden mensen heb ik zien doorgaan jonge mensen grijsaards van alles maar allen gaan wij mensen moedig door al gebeurd wat het wilt. immer zal ik bij jullie zijn, ik hou zielsveel van jullie tweeën en ik hoop en zal strijden om weer terug te komen bij jullie wat mij dierbaar is. Verder hoop ik dat jij Emiel goed voor Jakie zult zijn en hem overal bijstaan met raad en daad en goed voor je broertje te zorgen. jullie waren allen goed voor mij die pakjes die ik ontvangen heb kon ik goed gebruiken want dat had je hier groot nodig Nu is alles voorbij en ga naar een onbekende wereld waar ik niets meer van jullie zal horen. Nogmaals jongens houd moed. Papa is gezond en sterk hij zal alles trotseren en eenmaal zal hij terugkomen naar jullie om jullie weer groot te brengen. Het is treurig dat nog zoo iets kan bestaan in dezen moderne tijd. bedank mijne moeder, Ivon en allen voor mij wat ze voor mij gedaan heb maar vooral mijn moeder. Ik zal mijn kop hoog houden zoo jullie mij geschreven hebben in de laatste brief. Wij Joden vertrekken als helden denk er goed aan. Ook schreef je mij Emiel dat je katholiek word. indien je dat geloof bevalt word het dan maar. Indien je zoo goed wilt zijn stuur mij dan geen pakjes meer want dan ben je het kwijt en alles gaat naar de V. schrijf aan Kitty de Haas ook dat ik weg ben naar onbekende oorden en of wij dan van elkander nog iets horen is een groot vraagteken morgen vertrekken wij met 1800 mensen daar zal ik ook bij zijn maar moed houden dat is alles wat ik jullie nog kan schrijven. Verder lieve jongens Emiel en Jakie nogmaals 100000000 zoentjes van jullie papa en tot spoedig weerziens geef de goede Oma ook een flinke zoen voor mij en maakt ze allen de groeten. Verder morgen om 7 uur ga ik met ten spooktrein mee. Jullie liefhebbende papa tot weerziens.

Op de vroege ochtend van 4 mei krabbelde Leo nog gauw op een briefkaart:

Lieve kinderen Jakie en Emiel ben nou in den trein en vertrek naar aan andere oorden. Ik hoop het beste voor jullie ik zal moed houden en altijd aan jullie denken jullies vader is altijd in het hart bij jullie ik zal hopen dat wij ons gauw zullen weerzien in 7 maanden hebben wij ons niet gezien en nu ben ik op transport. Lieve schatte hou jullie zich taai en kop hoog houden en denken dat ik zoo gauw mogelijk weer terug ben en voor jullie kinderen weer zal kunnen werken. Dus maakt moeder en allen de groeten van mij lieve jongens moed houden en niets meer sturen want ik vertrek met de grote transport naar Duitsland. Verder hou jullie zich taai een spoedig weerziens en 1000000 kussen tot later.

De kaart was geadresseerd 'Aan den jongen Heer Emiel Salomon, Grote Gracht 99, Maastricht' en als afzender: 'Leo Misschien gooi hem op de post deze briefkaart'.¹¹⁹

Meer mensen stuurden op het allerlaatste moment nog een afscheidsgroet naar huis. Op 20 oktober 1943 waren de Maastrichtse Selma Leeraar-Sanders en haar zoon Jacob (Jac) Dreesde op hun onderduikadres gearresteerd. Vanuit Westerbork, mogelijk zelfs in de trein die hen naar Auschwitz

¹¹⁹ Brieven in bezit Dhr. A. Drielsma, Maastricht.

moest brengen, schreven beide haastig een briefkaart naar de familie Nafzger, Jekerweg 113 in Maastricht. De kaarten waren afgestempeld in Groningen op 17 november 1943, één dag na hun vertrek uit Westerbork. Selma schreef:

Lieve Nini en kinderen, Laat de jongens van dit schrijven ook meegenieten. Blijf jij weer wat je bent voor hun. Wij zijn gelukkig gezond en ook [...onleesbaar]. Laten we [...onleesbaar] zeggen tot ziens. Tot heden weten we niets. Kop op en vooruit! Vele malen gegroet en gezoend van je vriendin Selma.

Jac Dreesde schreef: 'Wij komen weer terug, hoor! Heel veel groeten aan alle vrienden en apart voor jou, van jou altijd toebehoorende Jac.' Als afzender vermeldde Jac: 'dans le chemin de fer.'¹²⁰

Op 16 november wierp Albert Drielsma uit Maastricht, op dezelfde dag gearresteerd als Selma en Jac, een briefkaart uit de trein van Westerbork naar Auschwitz. De vinder postte de kaart in Zwolle op 17 november. De kaart, geadresseerd aan mevr. L. Goltstein, ziekenhuis Abtstraat, Zaal 8, Maastricht, bevatte de tekst:

Lieve Mamske en Gert en alle anderen. Op 't oogenblik zitten wij in de trein en zijn reuzeflink. Houden jullie zich alle goed. Wij doen 't ook. Ger, heb je brief en geld ontvangen? Zorg goed voor Ma! Allen de hartelijke groeten, ook aan al de mensen van 't R.Kr. [Roode Kruis HvR] en dr. Leith. Ik hoop dat ze ons spoedig weer komen halen. Zoenen voor allen, Sibil en Ap.

Eronder was geschreven: 'Hij die dezen kaart vindt weest zoo goed dezen te posten.' En daaronder weer: 'Groeten Sil en Jacques, gegroet Selma; Jac.'¹²¹

Er waren begin november weinig Limburgers meer over in Westerbork. Maar op en vlak na 10 november veranderde dat.

10 en 11 november 1942

Op 10 en 11 november vond in de zuidelijke provincies een tweede grote arrestatiegolf plaats. Deze keer werden de mensen niet opgeroepen om te verschijnen op een verzamelplaats. In een naoorlogse brief vroeg de Officier van Justitie aan de Commissaris van Politie te Maastricht hem te berichten 'of nagegaan kan worden of omstreeks 10 november 1942, toen joden zich moesten melden, deze uit zichzelf zijn gekomen, of door de Politie moesten worden gehaald'. De Commissaris antwoordde: 'Er zijn op 11 november 1942 in opdracht van de *Sicherheitspolizei* [in Maastricht] 16 personen van Joodschen bloede gearresteerd in hun woning.'¹²² Zij werden uit hun huis gehaald en soms zelfs 's nachts van hun bed gelicht. Toch werd ook deze deportatie weer aangeduid als werkverruimende maatregel, ofschoon nu geen verwarring meer kan hebben bestaan met de werkkampen. Er werden ook nu weer geen mensen die ouder waren dan zestig jaar afgevoerd. Ook werden opnieuw namen op de lijsten doorgestreept met opmerkingen als: 'ziekenhuis', 'vrouw krankz[innig]' en 'naar huis, proc[es] verb[aal]'.¹²³

Het is niet in alle gevallen bekend of de arrestanten van begin november ook al waren opgeroepen in augustus en toen vrijgesteld. Ik ken 23 namen van mensen, die in augustus een oproep hadden

¹²⁰ Briefkaarten, geëxposeerd in Nederlands paviljoen van Museum Auschwitz. Selma overleed in de gaskamer op 19 november. Jac overleed in 1944 'ergens in Midden-Europa'.

¹²¹ Albert en Sibilla Drielsma-Goldstein waren samen met hun vrienden Jacob Dreesde en Selma Leeraar-Sanders, op 20 oktober 1943 gearresteerd op hun gezamenlijk onderduikadres. Ze noemen zich respectievelijk Ap, Sibil, Jac en Sil. De kaart is geadresseerd aan de moeder van Sibilla, mevrouw Goldstein-Hartog, die was opgenomen in het ziekenhuis en daarom was vrijgesteld van verhuizing naar Vught. Uit: Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 91.

¹²² Brief Commissaris van Politie, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹²³ Diverse lijsten, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

gekregen maar toen werden vrijgesteld en die in november wel werden gearresteerd. De meerderheid van de mensen die in november uit hun huizen werden gehaald, had in augustus geen oproep gehad. Uit heel Limburg werden als gevolg van deze razzia 124 joden naar Westerbork gebracht.¹²⁴

In de gemeente Maastricht werden zestien mensen gearresteerd en overgebracht naar het Huis van Bewaring en de volgende dag naar Westerbork. Daarnaast werden 23 personen niet thuis aangetroffen, tien mochten thuis blijven omdat ze ziek waren en zes werden vrijgesteld omdat zij over een geldige *Sperre* bleken te beschikken, waardoor zij '*bis auf Weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt*' waren. Van de zieken en 'afwezigen' werden er op 12 november alsnog acht naar Westerbork nagezonden.¹²⁵ In Venlo werden op 10 november tien joden gearresteerd, onder wie de voorganger van de joodse gemeente Benno Levita. Twee van hen werden weer vrijgelaten omdat ze gemengd gehuwd waren. Een aantal anderen werden door de politie niet thuis aangetroffen. Acht Venlose arrestanten werden naar Westerbork gebracht.¹²⁶ In Sittard werden waarschijnlijk 13 mensen gearresteerd, maar in deze stad ontbreken de documenten die op deze actie betrekking hebben. Door de politie van Roermond werden 23 personen gearresteerd en vervolgens naar Westerbork begeleid. Acht anderen, waaronder de katholieke familie Bromberg, werden na arrestatie weer vrijgelaten omdat zij beschikten over een *Sperre*. 13 mensen werden wel aangehouden, maar mochten wegens ziekte in Roermond blijven.¹²⁷ In Kerkrade werden 12 joden gearresteerd door de Kerkraadse politie: '[Deze personen], welke voor emigratie zijn aangewezen, werden door den a.v.p. [agent van politie HvR] B., K., H. en K. in hun resp. woningen aangehouden en aan het bureau alhier in arrest gesteld.'¹²⁸ Marinus Trompetter, die zelf slechts twee joodse grootouders had, maar was gehuwd met een joodse vrouw en daarom gold als voljood, werd later met zijn drie kinderen doorgestuurd naar Theresiënstadt. Zij overleefden de oorlog. Marinus' vrouw echter, Bertha Salomons en zeven andere bewoners van Kerkrade vertrokken via Westerbork naar Auschwitz, waar zij omkwamen. In opdracht van de *Sicherheitspolizei* liet de Commissaris van politie te Heerlen in de namiddag van 11 november 20 joden uit die stad arresteren. Een opperwachtmeester van de gemeentepolitie, geholpen door vijf collega's, voerde de arrestaties uit. Acht van de arrestanten werden weer vrijgelaten wegens ziekte, de twaalf overigen werden op 12 november om 5.15 uur door de marechaussee afgehaald en naar Westerbork overgebracht.¹²⁹ Hun woningen werden verzegeld.¹³⁰ De politie van Valkenburg kreeg laat in de namiddag van de tiende november de opdracht van de *Sicherheitspolizei* om een aantal met name genoemde joden in hun huizen te arresteren en over te brengen naar Westerbork. In een na-oorlogs verslag schreef de politiecommissaris tot zijn verontschuldiging: 'Tijd tot waarschuwing was niet gelaten. Velen hebben toch nog kunnen onderduiken. Geassisteerd door de Gemeentepolitie zijn zeven Joden gearresteerd

¹²⁴ Gegevens uit diverse locale studies: Van der Bruggen, 'De ondergang van Joods Roermond' 33; Van Luijn, *Stadt Sittardt*, 216 (Deze auteur spreekt over 34 arrestanten, maar het waren er 21); Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>; Lemmens, *Joods leven in Maastricht* 89.

¹²⁵ Verslag Commissaris van Politie 13 november 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1537 en lijst van 13 november, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738..

¹²⁶ Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>

¹²⁷ Acht van deze dertien overleefden de oorlog; de vijf overigen doken wel onder, maar werden gearresteerd en vermoord. Zie ook: Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 604; en: Lijst politie Roermond 12 november 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 483.

¹²⁸ Dagrappporten Politie Kerkrade 10 november 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 5199.

¹²⁹ Dag- en nachtrapport 11- 12 november 1942 Politie Heerlen, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 509.

¹³⁰ Proces-verbaal Politie Heerlen 11 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

en op 11 november 1942 op transport naar Westerbork gesteld.¹³¹ De burgemeesters stuurden verslagen van de razzia's naar de Commissaris der Provincie.¹³²

Vijfhonderd joden waren medio november in totaal uit de provincie weggevoerd, afkomstig uit 21 gemeenten. De ouderen waren tot dan toe de dans geheel ontsprongen. Dat zou veranderen. Hoe zij uit Limburg verdwenen komt aan de orde in het volgende hoofdstuk. Nu wil ik eerst beschrijven wat er gebeurde wanneer de Limburgers op hun 'plaatsen van bestemming' aankwamen: Kosel en Auschwitz

Kosel

In de periode tussen 29 augustus en 10 december 1942 moesten 3500 Nederlandse mannen, allen tussen 15 en 50 jaar oud, voortijdig de trein die hen vanuit Westerbork naar Auschwitz zou brengen, verlaten. De eerste keer gebeurde dat bij het transport met de grootste groep Limburgers.¹³³ Op 28 augustus was een trein, met onder meer 208 Limburgers aan boord, vertrokken uit het *Durchgangslager*. In de late namiddag van 29 augustus kwam hij tot stilstand in Kosel, een klein station ongeveer 70 kilometer ten westen van Auschwitz-Birkenau. Alle mannen tussen 15 en 50 jaar, die tot dat moment nog de illusie hadden dat zij in een ver kamp, maar verenigd met hun gezinnen, zouden moeten werken, werden met geweld gescheiden van ouders, vrouw en kinderen. 158 mannen, onder wie 78 Limburgers, moesten op het perron op de grond gaan liggen, het gezicht naar de grond. Uit de aan de trein gekoppelde bagagewagen werd een gedeelte van de bagage op het perron gesmeten. Eén man, kapper Karl Jacobs uit Maastricht, werd daarna weer om onbekende redenen in de trein teruggezet.¹³⁴ De overigen merkten verbijsterd dat de trein zonder hen verder reed. Zij begonnen aan hun Odyssee langs tientallen werkkampen, waarbij de meesten de dood vonden, 'ergens in Midden-Europa'. Na 29 augustus stopte er nog zeven keer een trein waarin Limburgers zaten in Kosel. Nog eens 25 mensen werden gescheiden van hun gezinnen, onder wie dertien op 17 november. Acht Limburgers uit de eerste groep kwamen in 1945 uitgemergeld en ziek weer thuis. Thuis, maar wel een thuis zonder vrouw en kinderen.¹³⁵ Van de 25 die bij latere transporten moesten uitstappen overleefde niemand.

Toen het grote Auschwitz-complex ontstond, vestigden zich in de omgeving ook een groot aantal particuliere bedrijven. De kampen rondom Kosel behoorden daartoe.¹³⁶ Zij stonden niet onder supervisie van het *SS-Wirtschaft-Verwaltungshauptamt (WVHA)*, maar onder die van *Organisation Schmelt*. *Regierungspräsident* Albrecht Schmelt was de burgerlijke leider van de provincie *Obersilesien*. Opper-Silezië was een onderdeel van Polen geweest, maar na de inval in september 1939 geannexeerd tot een integraal deel van het *Deutsche Reich*. Schmelt had een ambitieus plan om zijn gebied te industrialiseren en de infrastructuur te verbeteren. De aangetrokken bedrijven hadden daar goedkope arbeidskrachten voor nodig. Daarom had Schmelt toestemming gekregen om vijfduizend joodse mannen te halen uit de transporten uit Nederland, België en Frankrijk, die de streek passeerden op weg naar Auschwitz. De mannen werden verdeeld over diverse werkkampen. Daar hadden Duitse industriële bedrijven het voor het zeggen. De bewaking was niet in handen van de *SS*, maar van de 'gewone' *Ordnungspolizei*. Op 1 april 1944, toen er van de 3500 Nederlanders uit de Koselgroep nog 1100 in leven waren, van wie 1000 verbleven in het kamp Blechhammer, gingen

¹³¹ Van de zeven keerde alleen Louis Jacques Cahn terug uit de kampen. Zie ook: Verslag Politie Valkenburg over oorlogsjaren 7 juni 1946, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3180.

¹³² Overzichten arrestaties joden 10 nov. 1942 door burgemeesters van Maastricht en Roermond, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 519.

¹³³ Mogelijk was op 28 augustus een Frans transport uit Drancy dezelfde behandeling ten deel gevallen. Zie: Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle 1939-1945* (New York 1990) 228.

¹³⁴ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 1037.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Sybille Steinbacher, *Auschwitz, een geschiedenis* (Utrecht 2005) 51-52.

alle kampen alsnog over naar het gezag van de SS. De meeste kampen werden *Außenlager* van Auschwitz-Monowicz.

Vanaf het stationnetje van Kosel werden de mannen op open vrachtwagens naar het eerste kamp gereden: *Durchgangslager Sakrau*. De Limburgers uit de augustusgroep vormden het eerste transport van West-Europese joden dat dit kamp binnenkwam. Zij kregen er eerst een kampnummer en een grote ster achter op hun jas geschilderd. Zij moesten zich staande houden tegen de Duitsers, maar ook tegen de 'Oostjoden' die al langer in het kamp waren en die beter wisten hoe ze een zo groot mogelijke portie van het schaarse eten konden bemachtigen. Sakrau en het nabij gelegen Grosz-Sarne waren wrede kampen waar vreselijke mishandelingen plaatsvonden. Abraham Sanders uit Venlo werd er zo zwaar mishandeld, dat hij al op 30 september 1942 in Sakrau aan zijn verwondingen overleed. Ook Isaac Kaczor uit Amby kwam hier om het leven. Max Fürst, een kapper uit Maastricht, bleef het grootste deel van de oorlog in Sakrau. Hij had het er beter dan de meeste anderen omdat hij mocht werken als kapper en *Sanitäter*, ook voor de bewakers. Later werd hij persoonlijke knecht van de kampcommandant. Ook Salomon Kaufmann uit Amby bleef langer in Sakrau. Hij kreeg, na eerst een tijd in een steengroeve te hebben gewerkt, werk als elektricien en werd vanuit Sakrau ingeschakeld bij de bouw van andere *Nebenlager* in de buurt. Hij werkte mee aan de bouw van het werkkamp Sackenhaym, speciaal bedoeld voor het bedrijf *IG Farben*.¹³⁷ Ook Moszek Gerszonowicz uit Heerlen bleef lang in Sakrau. Hij overleefde doordat hij een 'goed' baantje kreeg als schoenmaker.¹³⁸ De meeste gevangenen werden te werk gesteld bij de aanleg van een grote *Autobahn*, die – in de megalomane ideeën van de Duitsers – over Duits gebied Berlijn met Odessa moest verbinden. Sakrau had ook een kampziekenhuis. Dit werd later zelfs de hoofdfunctie van het kamp. Gevangenen die waren doorgestuurd naar kampen in de omgeving, kwamen er vaak terug als ze ziek waren en velen overleden daar. Zij werden begraven in een massagraf op de joodse begraafplaats in het nabije Gogolin. In de zomer van 1943 werd het kamp Sakrau opgeheven en gingen de meeste gevangenen, waaronder Fürst, naar Annaberg. Ondanks de honger wisten gevangenen in Annaberg vaak te overleven, omdat ze hulp kregen van de goede kampcommandant.¹³⁹

De meeste Nederlandse joden gingen enkele weken na aankomst van Sakrau over naar Klein-Mangersdorf, een kamp in de buurt van Breslau. Hier was de behandeling milder en het eten beter. In de kampkantine kon men allerlei dingen verwerven om het dieet wat uit te breiden.¹⁴⁰ Gerszonowicz en Kaufmann gingen vanuit Sakrau naar het nieuwe kamp Sackenhaym, een voormalig krijgsgevangenkamp voor Russen. Van hieruit werden weer andere joodse werkkampen opgebouwd. De joodse gevangenen werkten hier samen met gestrafte Duitse militairen.¹⁴¹ Anderen werden overgeplaatst naar Malapane, waar werd gewerkt aan de bouw van een dijk. Hier overleed Philip Bromet uit Nuth. Weer anderen kwamen terecht bij een groot bouwproject in Neukirch. Bij dit werk bezweek onder anderen Albert Cahn uit Valkenburg. Samuel Strumwasser, die vanuit Susteren vlak voor de deportatie naar Maastricht was verhuisd, overleefde zijn arbeid in een kolenmijn bij Königshütte niet. Mechel Spira uit Venlo bezweek op een bouwproject in Seibersdorf.

Het meest gruwelijke kamp was Spycowicz. 'De verzorging was van dien aard dat velen al zeer spoedig stierven en de rest zodanig verzwakt was dat er van werken haast geen sprake meer was', zei Abraham Silber na de oorlog. De mensen van het transport uit Westerbork van 28 augustus moesten hier werken aan de opbouw van het kamp. Hier overleden een groot aantal Nederlandse joden waaronder de broers Robert en Rudolf Benedic en de broers Salomon en Jacob Jacobs uit Valkenburg, Joseph Gans uit Vaals, Barend Schellevis uit Sittard en de broers Isaac en Meijer van

¹³⁷ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, *ibidem*.

¹³⁸ Interview met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, *ibidem*.

¹³⁹ Interview met Max Fürst 24 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁰ Interview met Hans Bonn 23 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴¹ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, *ibidem*.

Spier uit Maastricht. Zieken in Spytcowicz werden afgevoerd naar de gaskamer van Auschwitz. Zelf redde Silber zijn leven door zich in de ziekenbarak te verstoppen toen de patiënten voor vergassing werden opgehaald.¹⁴²

Tenslotte enkele woorden over het grootste kamp: Blechhammer. Dit huisvestte 5000 joodse en een kleiner aantal niet-joodse gevangenen. Minstens 1500 Nederlandse joden verbleven er kortere of langere tijd. Moszek Gerszonowicz uit Heerlen zei na de oorlog:

Blechhammer is te vergelijken met een groot fabrieksterrein waarop verschillende fabrieken gebouwd zijn. Voor dit doel zijn bomen gerooid tot een oppervlakte van circa 20 vierkante km. De hele kolenproductie van Opper-Silezië kwam naar Blechhammer en werd verwerkt in de synthetische benzinefabrieken.¹⁴³

Hans Bonn kwam op 12 december 1942 terecht in Blechhammer. Hij bleef daar tot januari 1945. In die tijd groeide de kampbevolking van 800 naar 5000 personen. Het merendeel van de Limburgers werkte in een fabriek van de *Oberschlesische Hydrierwerke*, die synthetische benzine vervaardigde uit steenkoolteer, of in een bouwproject dat onderdeel was van de *Hermann-Göringwerke*. Zij vonden in Blechhammer een voorlopig laatste halteplaats op hun zwerftocht, tot aan het moment dat het kamp door de opmars van de Russen moest worden geëvacueerd.¹⁴⁴ Abraham Silber had al acht verschillende kampen doorstaan, toen hij in januari 1943 in Blechhammer belandde. Hij kon overleven omdat hij werk kreeg in zijn eigen beroep als automonteur. Sally Kaufmann overleefde dank zij zijn gespecialiseerd werk als elektricien. Ook kreeg hij voedsel van niet-joodse arbeiders.¹⁴⁵ Moszek Gerszonowicz overleefde Blechhammer omdat hij opnieuw 'goed' werk kreeg als schoenmaker en omdat hij de opdracht kreeg om elke dag de soep naar de *Baustelle* te vervoeren. Dat leverde extra soep en extra rust op. Bovendien kreeg hij brood van een voormalige (Poolse) niet-joodse stadgenoot die ook in Blechhammer was tewerkgesteld. Later kreeg hij een baan als ziekenverzorger.¹⁴⁶ Ook in Blechhammer kwamen gevallen voor van extreme wreedheid. De commandant van de wacht, die de bijnaam 'De Blauwe Engel' kreeg, liet mensen executeren of ophangen bij overtredingen. Maar de *Lagerälteste* Dämmerhor, een jood uit Wenen, wist veel mensen het leven te redden en slaagde er in het algemeen in om het kampbestaan dragelijk te houden. Gevangenen verdienden er een beetje geld, waarmee ze hun rantsoen konden aanvullen. In sommige perioden was er in het kamp van alles te koop in een soort markt, die door de gevangenen 'black market' werd genoemd. Toen het kamp groter werd, zette men ook niet-joodse arbeiders in. Zij moesten vaak zij aan zij werken met de joden. Via hen waren soms voedsel en andere zaken te krijgen. Elke twee weken was er mogelijkheid voor een warme douche, schoon ondergoed en het laten desinfecteren van de kleding. In april 1944 werd Blechhammer een officieel *Nebenlager* van Auschwitz en kregen de gevangenen een Auschwitz-nummer van zes cijfers op hun onderarm getatoeëerd. Hans Bonn kreeg nummer 176784. De leiding van de SS verbood mishandelingen.¹⁴⁷ Blechhammer was dus een relatief mild kamp, reden waarom tot 1944 de meeste arbeiders wisten te overleven. De meeste, maar niet allen. Van vijf Limburgers weten we zeker dat ze in het kleine kampcrematorium van Blechhammer zijn gecremeerd: de broers Arthur en Nathan Hermann en Wolfgang Kochmann uit Maastricht, Curt Hirschberg uit Valkenburg¹⁴⁸ en Max Moses uit Venlo.

¹⁴² Interview met Abraham Silber 12 november 1950, *ibidem*.

¹⁴³ Interview met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ Interview met Salomon Kaufmann 23 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁶ Interview met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁷ Interview met Hans Bonn 23 januari 1947, *ibidem*.

¹⁴⁸ Curt Hirschberg was een bioscoopexploitant, die in 1934 vanuit Breslau vluchtte naar Den Haag en zich later vestigde in Valkenburg. Hij richtte ook hier, samen met zijn broer, een bioscoopbedrijf op, Gebr. Hirschberg Hollandsche Bioscoopexploitatie, met vestigingen in Den Haag, Heerlen en Hoensbroek

Een enkele keer slaagde een gevangene erin om een bericht naar huis te sturen. Na de bevrijding las de familie Silber in Heerlen een brief die zoon Abraham (Bram) op 14 juli 1943 had geschreven in Blechhammer. Via een arbeider van de *Arbeitseinsatz*, die ook uit Heerlen afkomstig was en die was tewerkgesteld in dezelfde fabriek als Bram, bereikte de brief de familie Miltenburg, die spullen bewaarde van de Silbers, maar die niet wist waar de andere leden van het gezin zaten ondergedoken. Mevrouw Miltenburg stuurde in de daarop volgende maanden pakjes naar het aangegeven adres, maar geen ervan kwam aan. De tekst van de brief bevat slechts bedekte toespelingen op de werkelijk toestand in Blechhammer:

Ehrenforst¹⁴⁹ 14-7-43

Mijn beste bekenden,

Eindelijk kom ik eraan toe om jullie te schrijven waar ik mij nu bevind en wat ik doe. Jullie hebben zeker aan mij gedacht, maar ik had absoluut geen tijd, beter gezegd geen zin gehad om mij een potlood in de hand te nemen. Ik bevind mij nu sinds enige maanden in Ehrenforst (Ober-Sileziën). Ik werk hier als automonteur.

Valt nogal mee. Het eten is hier voldoende, maar zou toch een pakje van jullie kunnen verdragen. Ik hoop ook dat jullie zo goed willen zijn en mij een levensmiddelenpakje willen sturen, waar ik jullie zeer dankbaar zal zijn. Ik hoop jullie deze zomer te bezoeken, als ik met verlof ga. Als jullie zo goed willen zijn om de familie Silber als ze nog in jullie straat wonen, de groeten van mij over te geven. En indien ze niet daar zijn zich te informeren waar ze zijn. Ik zal jullie daarvoor heel dankbaar zijn. Als jullie misschien mogelijk is, ook stukjes zeep in het pakje te doen. Want jullie kunnen begrijpen, van zo'n werk krijgt men wel vuile handen en zoveel zeep heb ik niet. Hopelijk dat jullie mijn wensen zullen vervullen en veel groeten van jullie ouden buurman.

De groeten, Bram.

P.S. Ik hoop van jullie zo vlug mogelijk antwoord te ontvangen.

Aan familie Miltenburg

Eurenderweg 17, Heerlen, Holland.¹⁵⁰

Op 20 januari 1945 begon de evacuatie van Blechhammer en brak voor de gevangenen een vreselijke tijd aan die velen niet zouden overleven. De Russen waren in aantocht en de kampbevolking moest naar het westen. Eerst werd een groot stuk gelopen in westelijke richting; vervolgens kwam de order om terug te keren; enkele kilometers vóór het kamp werd opnieuw rechtsomkeer gemaakt omdat de Russen inmiddels het kamp zouden hebben bezet. Elke dag stierven er 50 tot 60 mensen van uitputting of omdat ze werden geëxecuteerd door middel van een nekschot. Hans Bonn en Moszek Gerszonowicz bereikten na een voettocht van 14 dagen het kamp Regensdorf en vervolgens Grosz-Rosen. Vooral dit kamp was een verschrikking. Veel ex-gevangenen herinneren zich vooral de appels:

[...] het appèl, soms 2 of 3 maal per dag. Dit was iets vreselijks. De appèlplaats was een en al modder en in het algemeen kan gezegd worden: wie achteraan liep werd doodgeslagen; in

¹⁴⁹ Het was niet toegestaan de plaatsnaam Blechhammer te vermelden in brieven. Ehrenforst was een plaats in de buurt.

¹⁵⁰ Silber, *Een joods gezin*, 169-170.

het midden werd je doodgedrukt; en als de vorsten vielen, dan werd er gewoon overheen gelopen.¹⁵¹

Door voedselgebrek en door de inspanningen vloeiden alle krachten weg, velen stierven. Vanuit Grosz-Rosen werden Bonn en Gerszonowicz in een reis van vier dagen zonder eten in een open kolentrein naar Buchenwald getransporteerd. De trein werd door de geallieerden gebombardeerd. De SS-ers sloegen op de vlucht, maar keerden terug nadat het bombardement was afgelopen. In Buchenwald aangekomen kregen de gevangenen een douche. 'Wij werden gebracht in een vreselijk warme ruimte, ook in de badinrichting, zodat wij dachten dat wij vergast zouden worden. Er brak toen zelfs paniek uit.' In Buchenwald eindigde elke beschaving: 'Wij werden daar beesten; wij hadden geen handdoek, geen zeep, niets meer. Wij verdierlijkten volkomen.' Toen de bevrijders ook Buchenwald naderden, begonnen opnieuw de vreselijke Dodenmarsen. 'Wij zijn op 17 april 1945 weggegaan uit Spaihingen [een leemgroeve bij Buchenwald HvR]. Dit was een looptransport en wel op kampschoenen.' Hans Bonn redde zijn leven door te doen alsof hij zijn veter moest strikken en zich daarbij in een greppel te laten rollen. Hij kreeg gastvrij onderdak bij een boer in de buurt.¹⁵²

181 Nederlanders uit de Koselgroep, waaronder Salomon Kaufmann uit Amby, Isyk Ferszt, Moszek Gerszonowicz en Abraham Silber uit Heerlen, Ernst Inow en Benno Schwarz uit Vaals, Max Fürst uit Maastricht en Hans Bonn uit Venlo, kwamen terug in Nederland.

Auschwitz

In het begin van 1940 richtten de Duitsers in Opper-Silezië, in het bij het *Reich* geannexeerde deel van Polen, een concentratiekamp in, vlak bij het stadje Oswiecim (in het Duits Auschwitz) in een oude kazerne van het Oostenrijks-Hongaarse leger. Het was ongeveer zes hectare groot. Het werd ingericht voor Poolse politieke gevangenen en voor Russische krijgsgevangenen. De totale capaciteit bedroeg ongeveer 10000 gevangenen, die werden gehuisvest in rode stenen barakken achter twee rijen prikkeldraad met wachttorens. De eerste Limburgers die in het kamp zaten, waren geen joden, maar twee inwoners van Venlo, Jan Giesen en Sef Janssen, die waren opgepakt omdat zij een tegen de NSB gerichte brief van het Katholieke Episcopaat hadden verspreid.¹⁵³ Hun onverwachte vrijlating op 12 mei 1942 zal hebben samengehangen met de nieuwe bestemmingen die Auschwitz rond die tijd kreeg, voor de vervaardiging van een aantal wezenlijke producten voor de Duitse oorlogsindustrie en als vernietigingskamp voor joden.

Eén van de zwakke punten van de Duitse economie was het gebrek aan ruwe grondstoffen. Weliswaar beschikte Duitsland over grote voorraden steenkool, maar er was een ernstig gebrek aan zowel aardolie als natuurlijke rubber. Beide grondstoffen moesten worden aangevoerd uit het buitenland. Zodra de oorlog was uitgebroken, werd door de geallieerden deze import grotendeels verhinderd. De chemiegigant *IG Farben* had een methode ontwikkeld om uit steenkool zowel olie (en dus benzine) als kunstmatige rubber of buna (butadien-natrium) te maken.¹⁵⁴ *IG Farben* had in het Ruhrgebied grote fabrieken waar kunstmatige benzine en rubber werden geproduceerd. Maar de productie was te laag voor de enorme behoefte van de *Wehrmacht*. Bovendien werd het veiliger geacht een deel ervan te verplaatsen verder het binnenland in, waar ze minder kwetsbaar was voor de bommen van de geallieerde vliegtuigen. De keus voor een nieuwe zeer grote buna-fabriek viel op

¹⁵¹ Citaten uit: interview met Hans Bonn 23 januari 1947 en met Moszek Gerszonowicz 25 februari 1947, NIOD, Archief 250i, Archief Durchgangslager Westerbork, inv. nr. 1037.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Dagblad Voor Noord-Limburg 4 Mei 1967, GA Venlo, Archief 246, Privé-archief F. Oehlen, inv. nr. 843.

¹⁵⁴ Olie bestaat uit koolwaterstoffen en kan scheikundig worden geproduceerd door aan koolstof uit steenkool langs chemische weg waterstof te hechten. Dit is het hydrogenisatieproces van steenkool. Sommige koolwaterstoffen konden worden gebruikt voor de productie van benzine en kerosine. Een andere koolwaterstof is butadien en als aan deze stof, opnieuw langs chemische weg, een atoom natrium wordt gehecht ontstaat butadien-natrium of buna. Buna bleek uitstekend geschikt als kunstmatige rubber.

een terrein in de buurt van Auschwitz, bij het dorp Monowicz.¹⁵⁵ Het aanwezige concentratiekamp kon goedkope arbeidskrachten leveren. De capaciteit van kamp Auschwitz was echter veel te klein om te voorzien in de enorme behoefte van *IG Farben* aan arbeiders bij de opbouw van het industriële complex, dat de naam kreeg van *Buna-Werke Auschwitz*. Daarom werd besloten gelijktijdig te beginnen met de bouw van een veel groter concentratiekamp, gelegen tussen de buna-fabrieken en het kamp Auschwitz in, vlak bij het door Polen verlaten boerendorpje Brzezinka (Birkenau in het Duits). Daar werd eind 1940 begonnen met het egaliseren van een enorm terrein van 175 hectare, bestemd voor een kamp dat 60.000 gevangenen zou kunnen herbergen. Tijdens de bouw van het kamp Birkenau werd door de leiding van Nazi-Duitsland besloten dat alle Europese joden moesten worden vernietigd. Birkenau werd toen bestemd tot joods vernietigingskamp, maar van begin af aan met een dubbele functie: er werden uit de aangevoerde joden arbeiders geselecteerd voor de *Buna-Werke* en andere taken, maar er werden ook gaskamers gebouwd voor joden die niet geschikt waren voor arbeid of die door de slechte behandeling ongeschikt geworden waren. De voor werk geselecteerde joden zouden werken tot ze door honger, ziekte en uitputting bezweken: *Vernichtung durch Arbeit*. Overigens traden bij de bouw van *Buna-Werke* ernstige vertragingen op, waardoor op het einde van de oorlog wel 35.000 mensen waren vernietigd door arbeid, maar nog steeds geen druppel benzine en geen ons rubber was geproduceerd.¹⁵⁶

De gaskamers waren in de tijd dat de meeste Limburgse joden arriveerden, gevestigd in twee verbouwde, door de eigenaren verlaten, boerderijen. De gebouwen met een rieten dak zagen er van buiten uit als onschuldige boerenhuizen. Zij stonden in het kamp bekend onder de namen *Bunker 1* en *Bunker 2*. In *Bunker 1 (das rote Haus)* waren twee gaskamers met elk een capaciteit voor 400 personen; in *Bunker 2 (das weiße Haus)* waren er drie. Aan de joden werden ze meestal voorgesteld als 'doucheruimten', een benaming die des te meer aannemelijk leek omdat de gaskamers waren voorverwarmd. Dat was nodig, omdat het gebruikte gifgas waterstofcyanide pas gasvormig wordt bij een temperatuur van meer dan 18 graden. Het betreffende gas was onder de naam *Zyklon B* als insectenbestrijdingsmiddel ontwikkeld door hetzelfde chemische bedrijf *IG Farben*, dat ook de economische motor was van het hele Auschwitz-complex. Bij elk van de *Bunkers* werden twee houten gebouwen geplaatst: uitkleedruimten voor vrouwen en voor mannen.

De joden kwamen met de trein aan op een apart perron van het goederenstation vlak bij het stadje Auschwitz, op een kilometer afstand van kamp Birkenau.¹⁵⁷ Het perron, tegenwoordig '*die alte Rampe*', of '*die Judenrampe*' genoemd, was omgeven door een omheining met stroomdraden en werd fel verlicht door op het perron gerichte schijnwerpers. Inzittenden van treinen, die meestal in het donker aankwamen, werden door dit felle licht geïntimideerd. Zij werden opgevangen door joodse bewakers met honden en knuppels. Enkele SS-ers hielden toezicht en schreeuwden bevelen. Het ging er altijd ruw aan toe en vaak werden mensen mishandeld. Op het perron vonden vervolgens twee, soms drie selectieplaatsen. Eerst werden de mannen van de vrouwen gescheiden; vervolgens soms de kinderen en ouderen van mensen in de middenleeftijd. Tenslotte werden de mannen en

¹⁵⁵ Hier zou dan niet alleen buna, maar ook kunstmatige benzine kunnen worden gemaakt. De plek had veel voordelen. Er was een groot vlak terrein beschikbaar. In de omgeving lagen grote kolenmijnen. Bovendien werd er voldoende zout gewonnen in de omgeving, dat nodig was voor de buna-productie en er was water, nodig voor de ondersteunende elektrische centrale die er zou worden gevestigd. De plek lag aan de spoorlijn. Arbeiders die werden aangevoerd uit het Ruhrgebied konden worden gehuisvest in duizenden woningen die zouden kunnen worden vrijgemaakt in de stad Auschwitz, door de joodse bewoners naar een getto te sturen. Het aanwezige concentratiekamp kon garant staan voor goedkope arbeidskrachten. Bovendien kon *IG-Farben* profiteren van subsidies en financiële faciliteiten die beschikbaar waren voor de ontwikkeling van de bij het Rijk ingelijfde stukken van Polen. Zie: Steinbacher, *Auschwitz*, 43-44.

¹⁵⁶ Diarmund Jeffreys, *Hell's Cartel. IG Farben and the Making of Hitler's War Machine* (Edinburgh 2008) 233-284.

¹⁵⁷ Pas vanaf mei 1944 reed de trein rechtstreeks naar een nieuw perron binnen in het kamp Birkenau, maar daar waren alleen de drie laatste transporten uit Nederland en het zigeunertransport bij betrokken.

vrouwen in de middenleeftijd (de leeftijdsgrenzen waren zeer wisselend) door een SS-officier verdeeld in een groep die wel en een die niet tot werken in staat werd geacht. In latere periodes werd deze laatste selectie uitgevoerd door een arts. Bij de selectie werd vaak verteld dat de 'arbeidsgeschikten' te voet naar het kamp zouden moeten gaan en de anderen op open vrachtwagens. Om die reden vochten mensen soms om bij de niet-arbeidsgeschikten te worden ingedeeld, een groep die – maar dat wist men niet – rechtstreeks naar de gaskamer werd gereden. Daar gingen mannen en vrouwen elk naar de voor hen bestemde uitkleedbarak. Men vertelde hen dat zij zich geheel moesten uitkleden en hun kleren netjes bij elkaar binden. Eerst zouden zij een douche kunnen nemen. Naakt liepen zij vervolgens door de openlucht, bewaakt door SS-ers, de twintig meter naar de *Bunker*, die als doucheruimte werd aangeduid. In elke kamer werden tot 400 mensen gepropt: die konden er precies tegen elkaar aan gedrukt staan. Dan werd de ruimte van buiten gesloten. Door een opening in de zijwand werden de *Zyklon B*-korrels naar binnen geschud, die door de temperatuur onmiddellijk in gasvorm overgingen. De buiten aanwezige SS-ers konden de mensenmassa in doodsnood horen schreeuwen. Via kijkopeningen in de deur konden zij zien hoe de mensen wanhopig worstelden om zich zover mogelijk te verwijderen van de plek waar het vergif was binnengebracht. Na 20 minuten hield het schreeuwen op en bewoog niemand meer. Dan werden de deuren aan twee kanten geopend en een joods *Sonderkommando* sleepte met haken de in elkaar gestrengelde lichamen naar buiten. Dan werden door 'specialisten': 'kappers' en 'tandartsen' de haren afgeknipt en gouden kiezen verwijderd. Tot 20 september 1942, dus ook bij het eerste grote transport uit Limburg, werden de lijken vervolgens begraven in een massagraf vlakbij de gaskamer. Nadien werden ze verbrand in de openlucht, op een groot metalen rooster. De as die restte, werd verstrooid in de directe omgeving of in de rivier of in een moeras gedumpt. In latere fasen werden vier grote crematoria in Birkenau in gebruik genomen. De slachtoffers gingen dan, in Auschwitz-jargon, 'door de schoorsteen'. De misleiding was toen nog meer geperfectioneerd. Het konvooi vrachtwagens dat de joden naar één van de crematoria reed, werd gevolgd door een auto voorzien van een groot rood kruis. Deze auto vervoerde de bussen met *Zyklon B*. Na het uitkleden kregen de slachtoffers toen een handdoekje en een stukje zeep uitgereikt. De 'doucheruimten' in de crematoria waren voorzien van nep-douchekoppen. Na de vergassing werden de lijken met een lift naar de bovenverdieping vervoerd en in de verbrandingsoven gestort.¹⁵⁸

Ongeveer honderd Limburgers werd 'uitverkoren' om in Auschwitz te werken. Aangekomen in Birkenau moesten zij hun kleren afstaan en kregen ze 'kampkleding', dat wil zeggen vodden, ervoor terug. Zij werden kaalgeschoren en kregen een nummer in hun onderarm getatoeëerd.

De meeste van de voor werk geselecteerde joden overleefden de oorlog niet. Jeanette Passmann-Vogelsang uit Roermond werd in Auschwitz uitgeselecteerd voor antropologisch onderzoek. Samen met 59 mannen en 27 vrouwen werd zij overgebracht naar het concentratiekamp Natzweiler-Struthof in de Elzas. Daar werd zij vergast; haar lichaam werd geprepareerd voor het anatomisch museum van Straatsburg.¹⁵⁹ Van Walter Bonn uit Venlo vangen we een glimp op uit de wereldliteratuur. De Italiaanse Auschwitz-overlevende Primo Levi ontmoette hem in Monowicz:

Ik heb twee bedburen. Ze liggen de hele dag en de hele nacht tegen elkaar aan, huid tegen huid, in elkaar gepast als de Vissen van de dierenriem, met de voeten van de een naast het hoofd van de ander. Een van die twee is Walter Bon[n], een fatsoenlijke en tamelijk ontwikkelde Nederlander. Hij ziet dat ik niets heb om mijn brood mee te snijden, leent mij

¹⁵⁸ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8 tweede helft*, 763-795.

¹⁵⁹ De nazi's stichtten drie universiteiten voor nationaal-socialistisch onderzoek. Eén daarvan was in Straatsburg. Op deze universiteit werden onder leiding van dr. August Hirt anatomische onderzoeken gedaan op schedels, skeletten en hele lichamen van vermoorde joden en zigeuners. Zie: Dirk Verhofstadt, *Pius XII en de vernietiging van de joden* (Antwerpen/Amsterdam 2008).

zijn mes en stelt me vervolgens voor om het voor een half broodrantsoen van hem te kopen. Ik probeer af te dingen, zie dan af van de koop, [...].¹⁶⁰

De weinig Limburgers die na de oorlog hun verhaal wel konden navertellen, getuigden van een gruwelijke tijd in Auschwitz en een afschuwelijke zwerftocht langs verschillende concentratie- en werkkampen. Gertha Baum-Kaufmann uit Geleen werd op 7 september 1943 vanuit Westerbork op 28-jarige leeftijd naar Auschwitz vervoerd, waar zij werd geselecteerd om te werken. Zij, een jonge sterke vrouw, hield het vol tot de Russen naderden in januari 1945. Op hongertochten kwam zij via Ravensbrück, het werkkamp Malchow en Buchenwald terecht in Wenssdorf in de omgeving van Leipzig, waar zij werd bevrijd op 2 april.¹⁶¹

Een andere 'gelukkige' was Manus Salomon uit Maastricht. Manus was al in maart 1942 naar het kamp Vught gebracht, waar hij een straf uitzat wegens overtreding van een der anti-joodse bepalingen. Hij werd daar ingedeeld bij het Moerdijk-commando. In september 1943 verhuisde hij naar Westerbork. Hier kreeg hij een baantje in de kampkeuken. Op 25 januari 1944 zat hij in de trein naar Auschwitz, samen met zijn zusje Rosalie. Beide jonge mensen werden bestemd om te werken. Manus ging hiervoor naar de fabrieken van *IG-Farben* in Monowicz. Daarna werd hij een paar keer overgeplaatst naar een ander kamp, om tenslotte terecht te komen in een fabriek van de vliegtuigbouwer Heinkel bij Berlijn. Maar ook deze relatief gunstige tijd had zijn einde. Voor de bevrijders uit ging hij naar Sachsenhausen en naar Mauthausen. Daar werd hij op 10 mei 1945 uitgeput aangetroffen door het Amerikaanse leger. Manus, 20 jaar oud, was de rest van zijn leven een gebroken man.¹⁶²

Een enkele keer kwam er een teken van leven uit het Auschwitz-complex in Limburg aan. Benoit Zondervan uit Sittard, op 15 maart 1944 vanuit Vught gedeporteerd, wist op 30 april 1944 een brief te versturen naar vrienden in Sittard. Hij werkte toen in een werkkamp bij Auschwitz, waar hij terecht was gekomen via bemiddeling van Philips. Hij verkeerde toen nog in een redelijke toestand. Opmerkelijk is de verhullende manier waarop hij zich uitdrukte. Na de familie Rutten gefeliciteerd te hebben met hun pasgeboren zoon, vervolgde hij:

Alvorens weder [een pakje] te zenden stel jelui zich met de familie Smeijsters uit Echt in verbinding, daar ik maar één pakje per week ontvangen mag. Bedank hen tevens voor het ontvangen pak. Oome Jacques met zijn heele familie is naar tante Estella, waarvan ik nu al elf maanden niets meer hoorde.¹⁶³ Ook Max, Line en Dini zijn daar heen.¹⁶⁴ Van verschillende mensen die twee jaar geleden vertrokken zijn hier goede berichten aangekomen.¹⁶⁵ Met mij gaat het goed. Hopelijk hoor ik nu geregeld van jelui, want dat is een grote afleiding. Ontvang jelui vieren mijn hartelijke groeten, besonders voor Henry en goede beterschap voor Henry en bedankt voor alles. Ben.¹⁶⁶

In Auschwitz kwamen in totaal ongeveer 450 Limburgers aan, 300 vóór maart 1943, 150 na juli 1943.¹⁶⁷ Van de eerste groep van 300 werden er méér dan 250 meteen vergast. Ongeveer 45 joden werden toen in het concentratiekamp Auschwitz ingeschreven. Hieronder waren veel jonge vrouwen, omdat uit de meeste transporten met Limburgers de arbeidsgeschikte mannen al in Kosel uit de trein

¹⁶⁰ Primo Levi, *Is dit een mens?* (Amsterdam 1987) 58. Walter Bonn overleed 21 april 1944.

¹⁶¹ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 95553.

¹⁶² Ibidem, inv. nr. 126687.

¹⁶³ Benoits vrouw Estella was naar een vernietigingskamp gedeporteerd en kennelijk nu ook de bedoelde familie.

¹⁶⁴ Ook de bevriende familie Wolff-Serphos uit Sittard is gedeporteerd.

¹⁶⁵ Hij praat hier over de gedeporteerden van augustus 1942, die inmiddels allen dood zijn.

¹⁶⁶ Brief Benoit Zondervan 30 april 1944, Euregionaal Archief. Zondervan overleed op 10 april 1945 in het kamp Wüstegiersdorff.

¹⁶⁷ Van maart tot juli 1943 gingen alle transporten naar Sobibor.

waren gehaald. Van de 150 mensen die na juli 1943 arriveerden in Auschwitz werden er 100 meteen vermoord en 50 in het kamp ingeschreven. Uit de groep van vóór maart 1943 kwamen drie jonge mensen levend thuis, uit de tweede groep vijftien.

Dat was de harde realiteit van Auschwitz en die verschilde hemelsbreed van zelfs de meest pessimistische verwachtingen vooraf.

Opvattingen over het 'Oosten'

Het is buitengewoon moeilijk om erachter te komen wat joodse en niet-joodse Limburgers wisten van het lot dat de gedeporteerden te wachten stond in het verre 'oosten'.¹⁶⁸ Verklaringen die daarover werden afgelegd na de oorlog worden vaak zwaar beïnvloed door hetgeen men achteraf aan gruwelijke waarheid heeft vernomen.

Berichten over massamoord *waren* er wel. De toespraken van Hitler, waarin deze het had over de 'vernietiging van het joodse ras in Europa' kon men gewoon nalezen in de kranten. Ook de op 2 augustus 1942 in Waubach gehouden toespraak van *Generalkommissar* Schmidt, waaruit wij eerder citeerden, werd integraal in de Limburgse kranten gepubliceerd. Hij zei onder meer over joden: 'Steeds is hij de vertegenwoordiger van zijn ras. Om die reden moet deze ergste en meest gehate vijand ook hier uit het Westen verdwijnen.' Verdwijnen, maar dat is iets anders dan vermoord worden. Vanaf juni 1942 stonden er duidelijker berichten in illegale bladen. De communistische *De Waarheid*, die in Limburg werd gelezen door een kleine groep activisten en arbeiders in de mijnen, schreef op 24 juni, dat in de Oekraïne, waar een jaar eerder nog miljoenen joden woonden, geen enkele jood meer over was. 'Mannen, vrouwen, kinderen en grijsaards zijn letterlijk uitgeroeid.' En op 26 juni meldde zowel de illegale zender voor zeevarenden *De Brandaris* als de Engelstalige *BBC* het bericht dat in Polen 700.000 joden waren omgebracht. Enkele dagen later werd er door de *BBC* expliciet over vergassing van joden gesproken. Maar slechts weinig Limburgers spraken Engels of luisterden naar *De Brandaris*. Minister-President Gerbrandy sprak 25 juli op de Nederlandstalige Radio Oranje wel over de schandelijke wegvoering van joden uit Nederland naar het oosten, maar niet over massamoord. In linksgeoriënteerde illegale bladen kwamen toen snel meer en duidelijker berichten. Vooral het communistische blad *De Vonk* was duidelijk en had het begin augustus over nazi's, die verklaarden 'niet te rusten eer ook de laatste jood fysiek vernietigd is'. *De Waarheid* publiceerde op 3 augustus een *Manifest* opgesteld door verzetsman Gerrit van der Veen. Hierin sprak de opsteller over 'een in kalm overleg en met ontstellende koelbloedigheid beraamde massamoord'. En even later zei hij: 'De Nazi-terreur zal een groot deel van het Nederlandsche volk uitroeien.' Dat zou gebeuren in 'het abattoir dat Duitsland heet'. In het vervolg van zijn *Manifest* deed Van der Veen een klemmend beroep op Nederlandse burgers om de vervolgte joden te helpen en op politieagenten en spoorwegmensen om de deportaties te saboteren. Dat was enkele weken vóór de grootste deportatie uit Limburg. Niet veel Limburgers zullen deze oproep toen hebben gelezen en tot zich hebben laten doordringen. Op 17 december 1942 lieten 17 geallieerde regeringen, waaronder Nederland, een *Verklaring der Geallieerde Regeeringen inzake de uitroeiing der Joden* uitgaan, die ook op *Radio Oranje* werd uitgezonden en die breed in de illegale pers werd besproken. Hierin werd gesproken over de poging van de Duitsers om 'het dikwijls door Hitler geuite voornemen het Joodsche volk in Europa uit te roeien' ten uitvoer te brengen. Het eerste redelijk nauwkeurige bericht over de gaskamers verscheen in september 1943 in *Het Parool*. Daarna werden de berichten explicieter, maar de Limburgse joden waren al gedeporteerd. Zelfs na de bevrijding verwachtten velen nog dat een meerderheid van de gedeporteerde joden naar Nederland zou terugkeren. Het Maastrichtse blad *Veritas* schreef op 8 maart 1945: 'Het totaal aantal Nederlanders die vermoedelijk

¹⁶⁸ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Bart van der Boom, 'Wij leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 45-67; en Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot'.

door de Russen bevrijd zullen worden, bedraagt ongeveer 200.000. Van dezen zijn tussen de 115.000 en 120.000 gedeporteerde joden [...].¹⁶⁹

Limburgers zagen met eigen ogen hoe de joden werden gediscrimineerd en hoe ze uit Gennepe, Roermond, Gulpen en Maastricht werden weggevoerd. Men zag het, men leefde mee met de slachtoffers en men maakte zich kwaad op de Duitsers. Maar de jodenvervolging was in de beleving van de meeste mensen niet het centrale feit van de oorlogsgeschiedenis. Dat waren de bombardementen, de verplichte tewerkstelling en de fietsendiefstal. Bovendien nam de belangstelling voor het lot van de joden af naarmate het lot van de andere Nederlanders zwaarder werd. De jodenvervolging werd gezien als één der schanddaden van een gehate bezetter en als een voorbode van wat later ook de katholieken zouden ervaren. Dat was ook de mening van veekoopman Henri Andriess uit Gennepe, toen hij – met Jodenster – bij de vader van de auteur in 1942 een rund kocht: ‘Heden wij, joden; morgen jullie, katholieken.’

De joodse mannen moesten naar het Oosten om daar te werken en ze hadden hun gezinnen ‘mogen’ meenemen. Natuurlijk hadden ook in Limburg velen hun ernstige twijfel bij dit verhaal, gezien ook het grote aantal joden dat zich aan deze oostelijke *Arbeitseinsatz* had onttrokken door onder te duiken. Maar veel anderen waren er in blijven geloven. Dat gold voor de joden en dat gold ook voor de ambtenaren die de Duitse maatregelen uitvoerden.

De opvatting van dr. L. de Jong was dat het Nederlandse volk in 1942 weinig tot niets wist over de massamoord in de vernietigingskampen. Berichten die daarover verschenen in de illegale pers waren schaars, onnauwkeurig en werden door andere bronnen weer tegengesproken. De onderzoeker Bart van der Boom onderschreef deze opvatting van De Jong na een gedetailleerd onderzoek van oorlogsdagboeken. De meeste Nederlanders waren somber over het lot van de gedeporteerde joden. Zij moesten in het oosten zware slavenarbeid verrichten, waarbij velen zouden bezwijken door honger en uitputting en alleen de sterken zouden overleven. Termen als ‘vernietiging’ of ‘uitroeiing’ werden in deze betekenis gebruikt. Vrijwel niemand kon zich voorstellen dat de meeste joden al bij aankomst in de kampen zouden worden vermoord. Berichten over massamoord werden gezien als overdrijving, oorlogspropaganda of als gruwelijke incidenten.¹⁷⁰ Dat was ook ongeveer de opvatting die in 1942 de meeste mensen in Limburg hadden. Zij zweefden ergens in het schemergebied tussen weten en niet-weten, tussen geloven en ontkennen. Zij waren somber en ervan overtuigd dat de Duitsers ‘op termijn’ de gedeporteerde joden wilden doden. Over de meest gebruikte methode, de gaskamer, waren alleen geruchten doorgedrongen. Deze geruchten waren te bizar om te worden geloofd. Mensen bleven sceptisch over het waarheidsgehalte van die ‘gruwelverhalen’. De waarheid was ook eenvoudig *te* gruwelijk om te *kunnen* geloven en men *wilde* ze vaak ook niet voor waar aannemen.¹⁷¹ Joden maakten dan ook een, in hun ogen rationele, afweging tussen gehoorzamen (en zich melden voor ‘arbeidsverruimende maatregelen’ in het oosten) en onderduiken. Beide opties hadden hun nadelen. Deportatie naar het oosten betekende een grote kans om te bezwijken aan de barre woon- en werkomstandigheden. Betrapt worden na onderduik zou kunnen worden bestraft met deportatie naar Mauthausen. En dat was een doodvonnis! Bij veel mensen overheerste de angst voor Mauthausen. Immers men wist dat vrijwel alle joden die bij diverse razzia’s in Amsterdam, Twente en Gelderland waren opgepakt, inmiddels dood waren.¹⁷²

¹⁶⁹ Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, 257.

¹⁷⁰ Ibidem, 377-386.

¹⁷¹ Ibidem, 367-373.

¹⁷² Ibidem, 387-400. Na de arrestaties in Amsterdam in februari 1941 waren opnieuw joodse mannen opgepakt: op 11 juni arbeiders van de werkkolonie in de Wieringermeer die op verlof waren in Amsterdam, op 14 september in Twente, op 7 en 8 oktober in de Achterhoek, Zwolle, Arnhem en Apeldoorn. Allen waren naar Mauthausen gedeporteerd en bezweken.

Niet-joodse Limburgers gaven soms in hun brieven, dagboeken en oorlogsherinneringen weer wat zij dachten over het lot van de joden. Daarin overheerste de verontwaardiging. Maar mensen uit Limburg en andere provincies waar weinig joden woonden, schreven veel minder over de jodenvervolging dan dagboekschrijvers uit de westelijke provincies.¹⁷³ Veel Limburgse dagboeken en na-oorlogse verslagen worden gekenmerkt door het vrijwel geheel ontbreken van mededelingen over en commentaar op het lot van de joden. Dagboeken die Leo Beelen uit Tungalroy en Toos Urselman uit Venlo gedurende de hele oorlog bijhielden, zwijgen volledig over de jodenvervolging. De bejaarde graanhandelaar P. Reijnen uit Panningen besteedde er slechts een paar neutrale woorden aan.¹⁷⁴ In 1945 maakte J. van de Ven, directeur van het Postkantoor in Valkenburg, een gedetailleerd verslag van de oorlogsgebeurtenissen in zijn stadje. De verontwaardiging spat van elke bladzijde van het verslag. Alle gebeurtenissen konden rekenen op de volle aandacht van de schrijver; alle, behalve de moord op 45 joodse stadsgenoten: daar werd met geen woord over gerept.¹⁷⁵

In een getypt en zeer gedetailleerd oorlogsdagboek van bijna 200 bladzijden van de Maastrichtenaar N. van der Stok wordt aandacht besteed aan kerkelijke protesten, ook die tegen de jodenvervolging. Aan de wegvoering van 300 joden uit Maastricht op 25 augustus 1942 wijdde de auteur één zin: 'Vannacht zegt men zijn hier een paar honderd joden vertrokken naar het oosten.'¹⁷⁶ Op 6 oktober 1942 citeerde hij wel uitvoerig uit de rede, die Hermann Göring had gehouden bij gelegenheid van het Oogstdankfeest. Göring ging daarbij in op de ontberingen die het Duitse volk en de volkeren van de bezette landen moesten doorstaan als gevolg van de oorlog. Hij herhaalde de bewering van de nazi's dat de jood Europa deze strijd had aangedaan en dat deze oorlog geen gewone oorlog was, maar een rassenstrijd op leven en dood.¹⁷⁷

Wie wel schreef over de jodenvervolging liet vrijwel altijd zijn intense afkeer hiervan blijken. Sommige mensen waren pessimistisch over het lot van hun joodse vrienden. De zeventienjarige Hette de Jong uit Maastricht schreef in haar dagboek:

Enkele joodse leden [van de wandelvereniging] zijn verdwenen. Ik hoop dat ze zijn ondergedoken, maar waarschijnlijker is dat ze door de Moffen zijn weggevoerd. Wat is hun toekomst? Er zal geen toekomst meer zijn! De kranten wemelen van de doodvonnissen. Tot de dood veroordeeld! De lijst met gevallen wordt langer en langer. Verscheidenen van mijn vrienden zijn er niet meer.¹⁷⁸

Op 25 augustus 1942 schreef een jongeman, Rie Op den Camp uit Geleen, in zijn dagboek:

Vandaag zijn de joden uit Geleen en Sittard weggevoerd door de Duitsers. Ruim 20 joden uit onze gemeente [Geleen HvR] zijn weggevoerd. In Sittard zijn er meer dan 50 op transport gesteld.¹⁷⁹ Ze zullen, zo zegt men, in Polen te werk gesteld worden. Men kan ervan op aan dat deze mensen daar hard zullen moeten werken en dat men met de zweep erachter zal zitten. Daar deinst de mof niet voor terug. Bovendien zullen man, vrouw en kinderen gescheiden worden. Iedereen is ervan overtuigd dat wij die mensen nooit meer zullen terugzien, immers van de geruchten dat er op de joden met gasbommen geoefend wordt en dat ze met honderden en duizenden neergemitraillerd worden, berusten er zonder twijfel op waarheid. Ik kan met absolute zekerheid zeggen dat in Duitsland gebrekkige niet-joden (ouden van dagen, oorlogsgewonden) van kant gemaakt worden. [...] Een staat die

¹⁷³ Anne Voolstra en Eefje Blankevoort, red., *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging*, 16-17.

¹⁷⁴ Van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'*, 175, 179 en 488-515.

¹⁷⁵ Verslag oorlogsgeschiedenis Valkenburg, 1945, NIOD, Archief 249, DOC II, inv. nr. 0816.

¹⁷⁶ Dagboek N. van der Stok, 26 augustus 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 107a.

¹⁷⁷ Dagboek N. van der Stok, 6 oktober 1942, ibidem.

¹⁷⁸ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 50.

¹⁷⁹ De werkelijke aantallen zijn 17 resp. 27 personen in Geleen en Sittard.

rijksgenoten welke geen dienst meer doen in de maatschappij ijskoud vermoordt, zal toch zeker geen eerbied hebben voor staatsvijanden, zoals men de joden beschouwt.¹⁸⁰

Op 18 april 1943 tekende Op den Camp opnieuw in zijn dagboek zijn ideeën op over het lot van zijn joodse stadsgenoten. Deze keer beschreef hij martelingen in een concentratiekamp, naast vergassing van joden:

De joden zijn uit Geleen nu allen weg. Zij moeten zich dood werken en worden murw getiranniseerd in de concentratiekampen. Je hoort zo van alles vertellen: men dwingt hen om gloeiende soep te drinken; men legt ze in kooien aan kettingen en dan moeten ze doen als honden; een Duitse soldaat die gedwongen werd honderden Joodse kinderen te vergassen, moest zich dronken drinken, daar hij anders hiertoe niet in staat was; als het werk niet vlot, krijgen de joden slaag; aan de ingangen van de kampen liggen bloedhonden; geestelijken worden gedwongen in korte broekjes te werken; enz.¹⁸¹

De onzekerheid bij de joden zelf en het heen en weer bewegen tussen hoop en vrees, blijkt uit een aantal dagboeken en herinneringen van joden. Een zeer kritisch medewerkster van de Joodsche Raad, mejuffrouw M. van der Hoop, die het indringend verslag maakte van de deportatie van de Limburgse joden uit Maastricht op 25 augustus 1942, waaruit ik eerder in dit hoofdstuk citeerde, durfde de harde waarheid nog niet tot in haar uiterste consequenties door te denken. Zij sprak over de slachtoffers als lijfeigenen en slaven. Verder zegt ze: 'Ze hadden geen idee waarheen ze gebracht werden en waren erg opgelucht, toen ze hoorden dat ze niet naar Mauthausen, maar gewoon naar de Arbeidsdienst zouden gaan.' Gelukkig niet naar Mauthausen! En even later:

Alle joden die in het westen met de bevolking vergroeid waren en nu weggerukt werden. Weggesleept naar Oost-Europa waar ze z.g. thuishooren. En weer gaan ze, na zooveel eeuwen, in diaspora. Wat gebeurt daar met hen in het oosten? Niemand weet het. Eén ding is zeker: zelfs hierdoor worden ze niet geknakt. Ze riepen ons nog toe uit de trein: 'Moed houden, net als wij! Kop op, we komen wel weer terug! Wij gunnen die Moffen heusch het plezier niet dat wij voor hen gaan huilen.'¹⁸²

De student Louis Tas, leraar voor joodse middelbare scholieren in Maastricht, hield een dagboek bij, waaruit een zeer pessimistische kijk op de toekomst valt af te leiden. Op 28 februari 1942 schreef hij: 'Zojuist mijn twee vorige dagboeken aan Flap meegegeven, met vriendelijk verzoek ze dichtgeplakt te bewaren "tot ik doodga"'. Op 6 juli, toen de eerste oproepen voor deportatie in Amsterdam de deur uitgingen stond zijn besluit vast: 'Ik ben niet van plan te gaan en wil beletten dat Jenny G. [Jenny Gold, zijn leerlinge, het zeventienjarige Maastrichtse meisje op wie Louis heimelijk verliefd was HvR] gaat.'¹⁸³

Uit sommige dagboeken en herinneringen van Limburgse joden is vooral het vreselijke dilemma af te lezen dat in bijna alle joodse gezinnen zal hebben bestaan toen hen op 24 augustus 1942 door de politie de oproeping werd uitgereikt waarin stond dat ze zich de volgende dag moesten melden in Maastricht. Men moest kiezen tussen twee kwaden en dat naar de stand van hun weten op dat

¹⁸⁰ Dagboek van Rie Op den Camp, geciteerd in: Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 67-68. Kennelijk waren op die vroege datum bij de schrijver al berichten doorgedrongen over praktijken van de *Einsatzgruppen* in Rusland. Zijn opmerking over de 'gasbommen' zou betrekking kunnen hebben op geruchten over de gaskamers in Polen, maar waarschijnlijker is dat ze verband hield met de discussie die werd gevoerd over een internationaal verbod op chemische wapens.

¹⁸¹ Ibidem, 70.

¹⁸² Verslag van een medewerker Joodsche Raad, NIOD, Archief J.J. (Koos) Vorrink, (dossier 186c) inv. nr. 3a.

¹⁸³ Dagboek L.M.Tas, 6 juli 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468. Louis werd toch opgepakt en overleefde Bergen-Belsen. De deportatie van Jenny kon hij evenmin verhinderen, maar ook zij overleefde het kamp.

moment. De jonge Herman Silberberg uit Sittard schreef na de oorlog zijn herinneringen op. Zijn weergave van een discussie tussen zijn ouders op 24 augustus 1942:

Mama en papa hebben [...] ruzie. Het gaat over de reis naar Polen. Papa legt haar uit: 'we gaan gewoon naar werkkampen voor een periode en daarna komt het best weer goed'. Mama heeft een andere mening. Zij heeft na de Cristalnacht oom Albert en tante Hetwig opgehaald. Zij heeft gezien wat er aan de hand is en ze schreeuwt met haar Rotterdams accent: 'Werkkampen in Polen...!! Je laten kelen, bedoel je!. [...] Ik laat me niet klakkeloos met mijn kinderen naar de slachtbank brengen'. [...] Papa zegt dat mama gek is, want Maan [Herman Wolff, werkzaam voor de Joodsche Raad in Sittard HvR] heeft toch officiële papieren waar alles op staat. Zij antwoordt: 'Je weet wat-ie met zijn papieren kan doen???' Doordat ik boven aan de trap sta te luisteren kan ik jammer genoeg niet horen waar oom Maan ze moet insteken.¹⁸⁴

Kennelijk gaf moeders stem de doorslag. De familie Silberberg dook onder en overleefde de oorlog.

Salomon Silber uit Heerlen schreef tijdens zijn onderduik een belangrijk dagboek. Hierin is goed te volgen hoe er in het gezin Silber over de 'tewerkstelling in het oosten' werd gedacht en hoe die gedachten in de loop van de tijd veranderden. Het vluchtelingengezin Silber bestond uit vader Gerschon (55), moeder Mirla (51) en vier zoons: Salomon (20), Abraham (19), Chainine (16) en Aaron (9). Abraham was opgeleid tot automonteur. De andere kinderen studeerden of waren op school. Salomon, de schrijver van het dagboek, had een toezegging van de gereformeerde dominee Pontier uit Heerlen, dat deze hem zou laten onderduiken wanneer het moment daar was. Dat moment kwam. Op 24 augustus 1942 kreeg het hele gezin de oproep uitgereikt om zich op 25 augustus te melden voor 'arbeidsverruimende maatregelen'. Dit werd door de diepgelovige Salomon geïnterpreteerd als een 'nieuwe Babylonische Ballingschap': 'Daar in Babel was er ook een verschrikkelijk lijden. De kinderen Israëls werden daar gelouterd en God heeft aan hen gedacht.'¹⁸⁵ Hij beschreef in zijn dagboek het familieberaad op de avond van 24 augustus:

Er volgde een zeer pijnlijk en spannend gesprek. De vraag kwam: wie zal zich verbergen (onderduiken)? Wij drieën (broers), of geen van ons zodat wij allen naar Duitsland gaan? Het was een moeilijke beslissing. Ik, als oudste broer voelde mij verplicht de lijdensweg naar Duitsland te aanvaarden. Er volgde toen een schreiende stilte. Er kwam echter uit de mond van onze broeder Abraham een wijs, verstandig en overdacht antwoord. Hij zei: 'Jij, Salomon, jij kunt niet werken, jij hebt geen vak en bent niet sterk genoeg om tegen het slaafse werk dat ons te wachten staat, bestand te zijn.' En hierbij bleef het. [...]. Gelukkig bevond vader zich nog door ziekte in zulk een toestand, dat hij niet vervoerd kon worden. En zo konden onze ouders en Aaron thuis blijven.¹⁸⁶

De negentienjarige Abraham, die een vak had geleerd, ging.¹⁸⁷ De beide broers Salomon en Chainine doken onder bij ds. Pontier. Maar enkele maanden later waren de opvattingen over werken gewijzigd. Op 6 april 1943 schreef Salomon in zijn dagboek:

De laatste dagen hebben we uit de krant vernomen dat alle joden woonachtig in alle provincies, Limburg inbegrepen, uiterlijk 10 april 1943 hun woningen moeten verlaten en zich naar het beruchte kamp Vught moeten begeven. Nu stond de hoogste nood voor de deur. Waar moesten de ouders naar toe? Moeder kwam bijna iedere avond vragen en smeken om zich over hen te erbarmen en hen het leven te redden. [...]. Met een wenende stem vertelde

¹⁸⁴ Herman Silberberg, *Jochie, je moet er trots op zijn, oorlogsherinneringen* (Laren 1995), manuscript in Euregionaal Archief .

¹⁸⁵ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 70.

¹⁸⁶ Ibidem, 61-64.

¹⁸⁷ Abraham keerde terug als overlevende uit de Koselgroep.

moeder hoe de bloedvergieters de joden scheiden, de man van de vrouw en de kinderen van de ouders. Ik zag hoe moeder zich dat tafereel voorstelde. Het is voor een moederhart niet uit te houden. Ik voelde haar pijn en ontroering. [...]. 'Waarnaartoe zullen de nazi's ons wegslepen?' [...] Mevrouw [Pontier HvR] was van dit ogenblik af rusteloos. Ze stond op en begaf zich met een intieme kennis naar de keuken om over dit ernstig en noodzakelijk geval te beraadslagen. De conclusie werd kort en bondig gevat. Aan de ouders en Aron werd voorlopig in dit huis asyl verleend.¹⁸⁸

En een dag later voegde Salomon eraan toe:

De duivelse Moffen vernietigen de Joden [...] Grote stromen Joden zetten ze op de trein naar Westerbork en vandaaruit verder naar de concentratiekampen. Zelfs uit ziekenhuizen gooien ze de zieken uit de hoogste etages en brengen hen naar een onbekende plaats. Zeer zeker worden ze afgemaakt. Zelfs joden die verborgen zijn worden vaak uit de huizen gehaald. Veel verraad. De Hollandse redders worden [...] ook naar Duitsland gestuurd.¹⁸⁹

Op 20 oktober 1943 analyseerde Salomon in zijn dagboek hoe de Jodenvervolgung plaatsvond. Nadat hij had vernomen dat de laatste joden uit Amsterdam naar Westerbork waren vervoerd, schreef hij:

Zelfs het gebrekkige leven van zieken, krankzinnigen en ouden van dagen vergunden ze niet de rust. Het voorafgaande werk van de Nazi's was eerst plunderen en roven, dat uitgeoefend werd met glacé-handschoenen, of beter gezegd op een moderne manier. Door bemiddeling van invulformulieren [...] kwamen ze vooral te weten over al het kapitaal en de bezittingen van de Joden in Nederland en zelfs in heel Europa. [...]. De Joodsche Raad vooral voelde zich 'verzekerd' door al de gegarandeerde beloften die de Duitsers hun gedaan hadden. Hun tong spreekt bedrog en leugen en hun hart bedenkt kwade en boze plannen.¹⁹⁰

Op 12 juli 1944 beschreef Salomon zijn voorstelling over een joods concentratiekamp:

Daar in de hoek ligt de grijsaard; hij kreunt van de pijn, hij worstelt met de dood. De stikkende warmte in het volgepropte kamp bezorgt hem benauwdheid en flauwte. Zijn lichaam vertoont slechts het skelet. Nauwelijks ziet hij zijn einde naderen, of zijn lippen bewegen zich voor het laatst met de woorden: 'Shemah Israël'. Zo sterven massa's van mijn vlees en bloed vóór de tijd. Met de dag, met het uur, met de minuut, zelfs met de seconde sterven er honderden. De sterkste en jonge krachten worden gebruikt om het werk voor Gods vijanden te verrichten. Dag en nacht krijgen ze geen rust. Hun krachten worden uitgemergeld; hun sap vervliegt zoals in de zomerdroogte.¹⁹¹

Pessimistische gedachten overheersten. Maar voor de joden die nog 'in vrijheid' in Limburg waren achtergebleven, leek er na de razzia van 10 en 11 november weer korte tijd een sprankje hoop te bestaan. Zij werden enige tijd met betrekkelijke rust gelaten.

In dit hoofdstuk beschreef ik de eerste vier dramatische maanden van de arrestaties van joden in Limburg en de daaropvolgende deportaties naar de vernietigingskampen. Hierbij constateerde ik duidelijke en niet-onbelangrijke verschillen met de gang van zaken in veel andere delen van Nederland. Joden werden uit Limburg weggevoerd na een beperkt aantal grootschalige arrestaties. Op 2 augustus 1942 werd – na de 'notabelen' van Maastricht – opnieuw een groep het slachtoffer van een Duitse wraakactie: katholiek-gedoopte joden werden bij een razzia opgehaald en gedeporteerd. Het was een vergelding voor het voorlezen van een Herderlijke Brief op zondag 26 juli,

¹⁸⁸ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 107-108.

¹⁸⁹ Ibidem, 114.

¹⁹⁰ Ibidem, 128.

¹⁹¹ Ibidem, 161.

waarin de bisschoppen protesteerden tegen de inmiddels begonnen wegvoering van joden naar het Oosten.

Er werden in Limburg slechts weinig mannen opgeroepen voor de joodse werkkampen in Nederland, dit in tegenstelling tot in de meeste andere delen van het land. De administratieve voorbereiding op de oproep voor de werkkampen vond echter wel plaats en ging in tijd slechts enkele dagen vooraf aan de eerste massa-arrestatie. Bovendien gold voor beide acties dezelfde leeftijdsgrens van 60 jaar. Wij beschreven hoe dit mogelijk kan hebben geleid tot verwarring zowel bij de slachtoffers als bij de betrokken lokale ambtenaren. Die eerste massale arrestatie had plaats op 25 augustus 1942. De meerderheid van de Limburgse joden die jonger waren dan zestig jaar, had een dag eerder een 'oproeping' gekregen met het bevel zich 'voor arbeidsverruimende maatregelen' te melden op een verzamelplaats in Maastricht. Die oproep werd hen thuis overhandigd door Nederlandse politiemannen, leden van de gemeentepolitie en de gemeentelijke veldwacht. Joden werden op die manier een dag tevoren ingelicht over hun op handen zijnde vertrek. De misleidende term 'arbeidsverruiming' werd meer geloofwaardig door het feit dat ouderen niet werden opgeroepen en doordat op grote schaal uitstel werd verleend op grond van medische of andere omstandigheden. Omdat joden een dag de tijd kregen om zich via onderduik aan arrestatie te onttrekken en omdat velen erin slaagden uitstel te krijgen, werden van de 600 personen die naar Westerbork hadden moeten vertrekken, er uiteindelijk minder dan 300 naar dat kamp gebracht. De meeste van die arrestanten werden gedwongen plaats te nemen in de eerstvolgende trein naar het Oosten, die op 28 augustus wegreed uit Nederland. Dit was toevallig ook de eerste deportatietrein die stopte in Kosel, op 80 kilometer ten westen van Auschwitz. Hier werden de mannen tussen 16 en 50 jaar, waaronder 75 Limburgers, uit de trein gehaald en naar joodse werkkampen gebracht. De vrouwen en kinderen en de mannen tussen 50 en 60 jaar, werden op 31 augustus in Auschwitz vergast.

De tweede massale arrestatie was een onaangekondigde razzia op 10 en 11 november, opnieuw uitgevoerd door de Nederlandse gemeentepolitie. Joden werden opgehaald tijdens de uren dat zij hun huis niet mochten verlaten en hadden weinig kans om te ontkomen. Ook nu weer betrof het alleen personen jonger dan 60 jaar en werden op vrij grote schaal vrijstellingen wegens ziekte verleend. Ongeveer 125 Limburgers werden door de Limburgse politie overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*.

De Limburgers, zowel joden als niet-joden, waren niet volledig op de hoogte van het lot dat de meeste gedeporteerden in het 'Oosten' wachtte: de onmiddellijke dood in de gaskamer. In het licht van deze relatieve onwetendheid was de moeilijke beslissing om zich te melden of om onder te duiken een kwestie van afwegen van voor- en nadelen; beide besluiten konden, uitgaande van de wetenschap van toen, rationeel zijn.